

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ІДЕАЛЬНОГО

(За матеріалами психології)

Л. І. Бондаренко

Питання про співвідношення практичної (матеріальної) та теоретичної (ідеальної) діяльності людини має значення для розв'язання ряду питань теорії пізнання, зокрема для з'ясування багатьох сторін генезису свідомості.

Відомо, що у загальній формі ця проблема була вперше науково розв'язана марксизмом, який показав, що матеріальна, практична, «чуттєва», як говорив К. Маркс, діяльність формує людину, людське суспільство, становлячи його сутність, ідеальна ж діяльність, свідомість є відображенням цієї матеріальної практичної діяльності.

Проте в цьому питанні є ще багато нез'ясованих сторін, які можуть і повинні бути вивчені, при цьому великого значення набуває матеріал конкретних наук.

Так, у даний час спірним є питання: передувала праця свідомості, чи вони виникли одночасно? Відповідно висунуті дві основні точки зору: 1) праця передувала свідомості¹, 2) вони виникли одночасно².

Друга точка зору, на наш погляд, не досить обґрунтована, бо ігнорує дані психології і суперечить їм. Тим часом генезис свідомості—проблема, яка розв'язується комплексом наук, в тому числі і психологією, тому що походження свідомості — це поява нової властивості психіки, притаманної вищому її етапу — психіці людини. Тому розв'язання цього питання без використання даних психології не може бути цілком науковим. Не випадково В. І. Ленін називає психологію в числі тих галузей знань, «з яких повинна скластися теорія пізнання і діалектика»³.

Сучасна психологія має цінні дані з питання, що нас цікавить. Так, О. Н. Леонтьєв у роботі «Проблеми розвитку психіки», спираючись на великий фактичний матеріал, узагальнюючи роботи багатьох психологів, довів, що, по-перше, «яка об'єктивна будова діяльності тварини, така і форма відображення нею дійсності», і, по-друге, «розвиток форм психічного відображення є по відношенню до розвитку будови діяльності тварин немов би зсунутим на один ступінь униз, так що між ними ніколи не буває прямої відповідності. Точніше кажучи, ця відповідність

¹ Ю. И. Семенов. Как возникло человечество. «Наука», М., 1966; А. П. Окладников. Становление человека и общества — у зб. «Проблемы развития в природе и обществе». Изд-во АН СССР, М.—Л., 1958; П. Ф. Протасеня. Происхождение сознания и его особенности. Изд-во Белорусского ун-та, Минск, 1959.

² Г. Ф. Хрустов. О возникновении материального производства. «Вопросы философии», 1960, № 3; Д. В. Гурьев. Предшествовал ли труд сознанию? «Вопросы философии», 1967, № 2. Існує і третя точка зору: свідомість передє праці. Тут ми її не торкаємося через те, що вона, безсумнівно, ідеалістична і суперечить усім відповідним даним історії первісного суспільства і інших наук.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 337.

може існувати як момент, який означає собою перехід у розвитку на наступний вищий ступінь¹.

О. Н. Леонтьєв показує, що тваринний світ проходить три основні стадії розвитку психіки: сенсорну, перцептивну та стадію інтелекту.

Сенсорна психіка, що властива, як припускають психологи, тваринам від інфузорій до хребетних, характеризується тим, що відображення дійсності тут відбувається як відображення ряду її окремих **властивостей** (але не цілісних речей) у формі елементарних **відчуттів**.

На стадії перцептивної психіки, розвинутої у більшості хребетних, відображення дійсності відбувається як відображення цілісних **речей** у формі **сприйнять**.

Третя стадія психіки тварин — стадія інтелекту (на цій стадії знаходяться найбільш організовані ссавці) — характеризується здатністю тварин розв'язувати двофазні завдання, коли виконання першої фази («підготування») створює умови для здійснення другої. На цій стадії тварини відображають не тільки речі, але й **відношення речей (ситуації)**.

Кожна з цих стадій формується особливою структурою діяльності тварин.

Зауважимо, що діяльність тварин, які перебувають на першій стадії психіки, **об'єктивно зв'язує організм цих тварин і речі**, що мають життєво важливе значення для цих тварин, психіка ж характеризується відображенням окремих **властивостей** у формі **відчуттів**.

Діяльність тварин, що знаходяться на стадії перцептивної психіки, об'єктивно зв'язує їх з **речовими співвідношеннями (ситуаціями)**, форма ж психіки характеризується відображенням лише цілісних **речей**.

На третій, вищій стадії психіки тварин — стадії інтелекту — діяльність тварин ще більш ускладнюється, вдосконалюється (у фазі «підготування» вона зумовлюється наступною діяльністю тварин на другій фазі), а відображення відбувається як відображення відношень речей, ситуацій.

Таким чином, на кожній стадії психіка на один ступінь відстає від розвитку діяльності².

Названа загальна закономірність розвитку виявляється і при переході від людиноподібних мавп до первісних (тих, що формуються) людей. Психіка мавп не зразу перебудовується, деякий час їх діяльність є вже трудовою, а форма відображення залишається ще тваринною³. Це той період «інстинктивної праці», про який говорить К. Маркс у «Капіталі». Як побачимо нижче, у розвитку дитини також спостерігається подібне відставання відображення від діяльності.

Переходячи до питання про використання матеріалів дитячої психології для реконструкції виникнення і розвитку свідомості людини, слід спочатку розглянути, наскільки правомірне це використання.

Ф. Енгельс писав, що «духовний розвиток дитини являє собою тільки ще більш скорочене повторення розумового розвитку тих самих предків, — принаймні пізніших»⁴. В. І. Ленін вважав, що поряд з психологією та іншими науками історія розумового розвитку дитини належить до тих галузей знань, з яких повинна кластися теорія пізнання та діалектика⁵.

¹ А. Н. Леонтьєв. Проблемы развития психики. «Мысль», М., 1965, стор. 252—253.

² Там же, стор. 209—261.

³ Див. Ю. И. Семенов. Возникновение и основные этапы развития труда (в связи с проблемой становления человеческого общества), «Ученые записки Красноярского педагогического института», т. 6, 1956, Його ж. «Как возникло человечество», «Наука», М., 1966.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 461.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 337.

Онтогенез мислення повторює в скороченому вигляді його філогенез¹. Чим же пояснюється і наскільки правомірна ця аналогія?

Тезис про те, що онтогенез мислення повторює його філогенез (біогенетичний закон у психології) був висунутий однією з найбільш реакційних буржуазних шкіл у психології — біогенетичною школою, представники якої безпідставно розподіляли історію розвитку свідомості дитини на періоди, які ніби відповідають періодам історії суспільства, що намічались також довільно². При цьому робились реакційні висновки (наприклад, дитина, проходячи в своєму розвитку стадії минулої історії людства, повинна бути ізольованою від сучасності, від політичного життя країни і т. д.).

Відкидаючи такі антинаукові реакційні положення, ми повинні з'ясувати, чим зумовлюється можливість аналогії між онтогенезом і філогенезом мислення, до якої міри вона може бути проведена.

Основою того, що онтогенез мислення в «знятому» вигляді повторює його філогенез, є суспільна природа індивідуальної свідомості. Людський індивід у своєму розумовому розвитку засвоює суспільно-історичний досвід людства в залежності від конкретних соціальних, класових, етнічних, національних та інших умов життя даного індивіду. Цей суспільно-історичний досвід постає перед ним закріпленим у матеріальних предметах і тих ідеальних явищах (мова і культура), які створюються людьми³. Суспільство передає йому свій досвід, формує його свідомість.

У перетворенні людиноподібних мавп у людей здійснилася одна з можливостей їх розвитку. В інших умовах, відмінних від тих, що привели до виникнення людського суспільства, такі ж людиноподібні мавпи розвивалися так, що вони залишилися на рівні тварин, породивши інші їх види. Людська дитина з'являється у світ також лише як можливість людини і поза людським суспільством, серед тварин, по суті перетворюється на тварину. У відомих випадках викрадення і виховання дітей вовками, ведмедями і т. д. ці діти не володіли мовою, не розуміли її, в своєму житті мало чим відрізнялися від тварин.

Умовою перетворення людиноподібних мавп у людей була певного роду діяльність — трудова діяльність, що є основою розвитку психіки первісних людей у напрямку від простого до складного. Умовою перетворення новонародженої людської дитини в людину також є певна матеріальна діяльність, у процесі якої формується її свідомість. Те, що і людство і людський індивід, свідомість людства і свідомість індивіда формуються в процесі матеріальної діяльності є, очевидно, найважливішою основою аналогії філогенезу і онтогенезу мислення. Але ця аналогія не абсолютна.

Характер діяльності дитини істотно відрізняється від діяльності первісних людей: дитина виконує її під впливом дорослих. «...Психіка людини вся задається іззовні, і всі її структури підлягають засвоєнню... Засвоєння відбувається тільки через власну діяльність, але вона сама повинна бути сформована, отже, і організована. Вона організується також іззовні»⁴. У цьому докорінна відмінність умов філогенезу мислен-

¹ Зауважимо, що терміни «філогенез», «онтогенез мислення», що все частіше зустрічаються у нашій філософській літературі, запозичені з біології і вживаються в переносному значенні.

² Наприклад, дошкільний вік дитини (3—7 р.) вважався відповідним епосі міфів, перший шкільний вік (7—10 р.) — античності, другий шкільний вік (11—14 р.) — епосі християнства і т. д.

³ О. М. Леонтьєв. Указ. твір, стор. 531.

⁴ П. Я. Гальперин. Метод «срезів» и метод поэтапного формирования в исследовании детского мышления. «Вопросы психологии», 1966, № 4, стор. 132.

ня і його онтогенезу. В історичному розвитку мислення людини формувалося трудовою діяльністю, в індивідуальному розвитку дитини — діяльністю, що організується іззовні дорослими.

Заслуговує на увагу, що людство емпірично визначало на кожному етапі свого розвитку форми виховання дитини як форми її діяльності задовго до появи наукової педагогіки. Отже, ці форми діяльності дитини (маніпулювання з предметами, гра, навчання) виконували по відношенню до його свідомості роль, подібну до тієї, що відіграла трудова діяльність в історичному розвитку людської свідомості. Тільки тепер педагогіка та психологія науково усвідомлюють роль цих форм діяльності у розвитку свідомості дитини.

Як і трудова діяльність у філогенезі, ці форми матеріальної діяльності дитини є основою розвитку її свідомості від простого до складного.

У зв'язку з цим варто порівняти розвиток мозку людини у філогенезі та онтогенезі. Відомо, що в процесі становлення людини формувалася її нервова система, її мозок, як морфологічна основа діяльності та психіки людини. Так, збільшувалася кора мозку, удосконалювалися її функції. Кора ж головного мозку новонародженої дитини, яка за будовою та кількістю окремих нервових елементів дуже схожа з мозком дорослої людини, має одну істотну особливість: «...відростки нервових клітин, що з'єднують їх між собою, ще не розвинуті. Всі сполучні шляхи між клітинами, окремими шарами і зонами кори розвиваються вже за життя. Це означає, що в корі півкуль головного мозку можуть формуватися за життя будь-які необхідні функціональні системи пов'язаних між собою нервових елементів. Такі функціональні системи, що формуються за життя, утворюють матеріальний фізіологічний субстрат форм поведінок та психічних процесів, які набуваються дитиною в ході виховання»¹. Тобто матеріальна фізіологічна основа діяльності і психіки людини формується і в філогенезі і в онтогенезі, хоч і по-різному: в філогенезі це формування, перш за все, самого мозку, його морфології, в онтогенезі — створення сполучних шляхів між клітинами, шарами, сферами, зонами вже сформованого мозку.

Таким чином, основою аналогії онтогенезу і філогенезу мислення, на наш погляд, є такі риси: у філогенезі і в онтогенезі мислення людини виникає як результат здійснення однієї з можливостей розвитку, виникає з практики і розвивається на її основі — від простого до складного, при цьому формується матеріальна, фізіологічна основа психіки людини.

Маючи на увазі якісні відмінності онтогенезу і філогенезу мислення, а також те, що онтогенез лише в «знятому» вигляді повторює філогенез, тобто лише основні етапи його розвитку, можна, виходячи із знання онтогенезу, робити багато наукових висновків про філогенез. Наприклад, коли мова йде про етапи розвитку мислення від наочно-дійового, вплетеного в практику, до дискурсивного, який здійснюється відносно самостійно від практики, про форми і закони мислення, що складаються в практиці і т. д. На наш погляд, великі можливості містить в собі вивчення онтогенезу мислення для визначення історичних закономірностей формування категорій діалектики як форм мислення. Але, на жаль, у дитячій психології ця сторона розвитку дитячого мислення розроблена ще мало.

Ми вважаємо за потрібне так детально зупинитися на обґрунтованні положення «онтогенез мислення повторює його філогенез», тому що, з одного боку, в нашій літературі досить часто в тій чи іншій мірі використовуються матеріали дитячої психології для вивчення закономір-

¹ Д. Б. Эльконин. Детская психология. Учпедгиз., М., 1960, стор. 14.

ностей історичного розвитку свідомості, як правило, без детального обґрунтування цієї аналогії, лише з посиланнями на класиків марксизму¹; з другого боку, часто заперечують проти правомірності всякої аналогії між ними на основі того, що цей метод неправильно вживають представники реакційної буржуазної психології².

Який же матеріал дає нам дитяча психологія з питання про співвідношення матеріальної і ідеальної діяльності? Численні дослідження розумового розвитку дитини показують, що на кожному етапі дитяче мислення формується провідною діяльністю і перехід від нижчого до вищого етапу психічного розвитку зумовлений зміною характеру провідної діяльності дитини³.

Мислення розвивається від наочно-дійового, або практичного, до дискурсивного, теоретичного. Якщо наочно-дійове мислення протікає у конкретній ситуації дії з предметами і дія є єдиним засобом такого мислення, то теоретичне мислення може здійснюватись поза ситуацією дії з предметами, оперує уявленнями, поняттями, словами, схемами і т.д. Мислення немов би відходить від процесу безпосередньої матеріальної діяльності, набуває відносної самостійності.

Докладно процес формування думки, ідеальної дії висвітлюється в теорії поетапного формування розумових (ідеальних) дій, розробленій радянським психологом П. Я. Гальперіним і його співробітниками. Проведені ними численні дослідження показують, що думки, ідеальні дії (в тому числі і поняття) є «психічним відображенням зовнішніх матеріальних дій»⁴. Формування розумових дій протікає як процес, що включає три основні етапи:

1) зовнішні матеріальні дії з предметами або їх зображеннями, наприклад арифметичні дії додавання або віднімання предметів шляхом їх реального переміщення;

2) дії в плані гучної мови без опори на предмети;

3) ідеальні дії, «в розумі», без опори на предмети, без гучної мови.

Таким чином, формування розумових дій проходить як інтеріоризація, вростання, перехід у внутрішній план зовнішніх матеріальних дій.

З цієї теорії прямо випливає висновок про те, що матеріальна діяльність передувє ідеальній. П. Я. Гальперін спеціально підкреслює, що успішне оволодіння дією на наступному етапі можливе при умові успішного оволодіння дією на попередньому етапі. «Без достатнього засвоєння більш ранньої форми дії не можна переходити до наступної, більш високої»⁵. Тому просто виконання (а не засвоєння) матеріальної дії не є ще передумовою появи не тільки розумової дії, але навіть успішного виконання дії у плані гучної мови.

У дитячій психології існують деякі дослідження більш вузького характеру, які також свідчать про те, що матеріальна діяльність передувє ідеальній. Так, дослідження, проведені Т. І. Титаренком, щоб вивчити розуміння дитиною казки, показали, що діти сприймають не всі фан-

¹ Див. С. Б. Кримський. Генезис форм і законів мислення. Вид-во АН УРСР, Київ, 1962.

² Див. статтю «Биогенетический закон в психологии», БСЭ, Изд. II, т. 5, 1950, стор. 177.

³ Діяльність визначається нашими психологами як система дій, причому «провідною ми називаємо таку діяльність, у зв'язку з розвитком якої відбуваються найголовніші зміни в психіці дитини і всередині якої розвиваються психічні процеси, що підготовлюють перехід дитини до нового, вищого ступеня її розвитку», — як зазначає О. М. Леонт'єв. (Указ. твір, стор. 473).

⁴ П. Я. Гальперин, Н. Ф. Талызина. Формирование начальных геометрических понятий на основе организованного действия учащихся. «Вопросы психологии», 1957, № 1.

⁵ П. Я. Гальперин. Основные результаты исследований по проблеме «формирование умственных действий и понятий». М., 1966, стор. 9.

тастичні події, які викладені у казках. Що ж саме викликало їх протест і чому? Як взагалі сприймають діти казку?

Діти 1—3 років пізнають предмети практично. У цей період предмет і дія з ним для дитини нерозривні, вона використовує іграшки лише в їх прямому значенні. Дитина не може гратись, якщо не вистачає якогось-небудь необхідного компонента гри (наприклад, відсутні тарілочки не можуть бути замінені папірцями, а кінь — паличкою). Отже, діяльність цього періоду характеризується нерозривним зв'язком дій і предметів, вона породжує наочно-дійове мислення, яке здійснюється в ситуації і за допомогою дії. Дитина в цей період казок не сприймає.

На наступному етапі розвитку перед дитиною відкривається більш широкий світ, ніж найближче предметне оточення, яким вона вже оволоділа практично; багато предметів вона не може пізнати, безпосередньо діючи з ними у відповідності з їх функціями (корабель, кінь, автомобіль, літак і т. д.). Дитина у своїй діяльності починає наслідувати дії дорослих, оволодіває їх діями з такими предметами, звичайно, при відсутності цих предметів. Тепер вона може здійснювати всі дії з уявленими предметами. В іграх дитина тепер легко переносить значення одного предмета на інший (паличка грає роль коня, диван — корабля, клаптики паперу використовуються замість тарілок і т. д.).

Отже, діяльність дитини тут характеризується тим, що дії відділені від предметів; така діяльність формує наочно-образне мислення, мислення в уявленнях. Однак розуміння казок дітьми в цей період свідчить про відставання розвитку мислення від розвитку діяльності. Діти, здійснюючи в діяльності, в іграх будь-яке перенесення значення, у казці погоджуються далеко не з усяким перенесенням, вони заперечують проти порушень основних функцій предмета. Так, різноманітні пригоди мітли, коли вона розмовляє і в цілому поводить себе по-людськи, не викликають заперечень, але спроба одного із персонажів використати мітлу замість пера викликає у дітей протест. Вони заявляють, що це «неправильна казка», що «навіть погане перо пише краще, ніж мітла» і т. д. Таких прикладів багато; так, діти заперечують проти того, що чорнильниця виступає у ролі вартової собаки, галоша — у ролі каструлі і т. д. Тобто діяльність пішла вперед, мислення ж залишилося таким, як воно сформувалося на попередньому етапі розвитку діяльності дитини, коли предмет і його функція були нерозривно зв'язані.

О. В. Запорожець і Т. І. Титаренко цілком справедливо роблять висновок: «...зрушення в дитячій свідомості у певній мірі відстають від змін у характері дитячої діяльності... Оволодіння своєю власною дією і перенесення функцій з одного предмета на інший раніше виявляється фактично в ігровій діяльності дитини, а далі вже приводить до зрушень у характері її мислення, сприяє оформленню дитячого міркування»¹.

Тепер розглянемо конкретний приклад формування думки як усвідомлення дій, подивимось, чи відразу дія породжує думку, чи між ними існує якийсь розрив. Формуванню причинного мислення дитини в нашій психології присвячено ряд робіт (А. А. Люблінської, А. А. Венгер). В них показано, що молодші діти здатні розв'язувати завдання на відшукування причин тільки в дійовому плані, тільки власними діями. Причому досліді А. А. Люблінської показали, що, якщо молодші діти в плані дії можуть знайти причину явища, пояснити свою власну дію вони не можуть.

А. А. Люблінська виділяє ряд фаз розв'язання завдань діями:

0 — немає рішення;

¹ Праці республіканської наукової конференції з педагогіки і психології, т. II, «Радянська школа», Київ, 1941, стор. 115, 148—151.

I — дитина зрозуміла завдання (наприклад, відкрити коробку, закриту за допомогою нескладного пристосування, знайти причину поломки іграшки і т. п.) у загальному вигляді, намагається його виконати, минаючи вивчення умов;

II — дитина в дії шукає умови, здійснює ряд проб і помилок;

III — дитина відбирає вирішальні умови, але не може пов'язати їх одну з одною або ж з кінцевою метою;

IV — дитина виконує ряд пов'язаних між собою дій, що приводять до розв'язання завдань.

Мова — пояснення дії — також має відповідні фази: від 0, коли дитина відмовляється пояснити дії, до IV, коли вона послідовно пояснює ланцюг причинних зв'язків.

Досліди показали, що у старших дітей пояснення мовою або співпадає у фазах з діями, або (у більш старших) випереджає їх; дитина вже здатна планувати дію, передбачити її результат, тобто мислення у цих дітей набуває більшої чи меншої самостійності відносно їх матеріальної діяльності.

У молодших дітей (3—5 р.) спотерігається різкий розрив у фазах дії і мови: розв'язання дією набагато випереджає пояснення цієї дії, знаходячись, як правило, на III і IV стадії, тобто дитина може в дії успішно виконати завдання, знайти причину поломки іграшки і т. п., але на питання експериментатора: «Чому?» — не відповідає, знизує плечима або, найчастіше, відповівши: «Ось так» — повторює дію.

А. А. Люблінська, коментуючи результати досліджень, робить висновок: «...Виконання дії довго залишається неосмисленим»¹, тобто дія дитиною виконується, а відповідної їй думки немає. Звичайно, дію не можна вважати повністю неосмисленою, тому що дитина усвідомлює мету, поставлену дорослими, прагне досягнути її, і з цієї точки зору вона осмислена. Але, як дія, яка розкриває причинний зв'язок, вона не усвідомлена. Думка значно відстає від дії.

На наш погляд, ці, як і інші дані з дитячої психології, є важливий аргумент проти концепції одночасного виникнення трудової діяльності і свідомості. Треба пам'ятати, що онтогенез мислення повторює філогенез лише в найбільш суттєвому; тому, якби в дитячій психології зовсім не було б фактів відставання думки від дії, мислення від діяльності, то і тоді ще не можна було б визначити, чи відстає мислення від діяльності у філогенезі чи ні. Але якщо таке відставання спостерігається в онтогенезі, то, без сумніву, і в філогенезі воно мало місце.

Таким чином, дані загальної психології і психології мислення дитини підтверджують положення про те, що матеріальна діяльність, праця передують виникненню ідеальної діяльності, є первинна, ідеальна ж діяльність, будучи похідною від матеріальної, вторинна по відношенню до неї.

¹ А. А. Люблінская. Причинное мышление ребенка в действии. «Известия Академии педагогических наук РСФСР», вып. 17, 1948, стор. 27.

ПОКАЗАННЯ ПРИЛАДУ ЯК ЧУТТЕВО-НАОЧНА АБСТРАКЦІЯ

М. В. Тополя

В експериментальному дослідженні об'єкта за допомогою приладів найбільш важливим є одержання показань головного приладу. Показання приладу — це концентрований вираз, кінцевий результат процесу матеріального (практичного) абстрагування, що здійснюється за допомогою даного приладу або експериментальної установки в цілому, та ідеального (теоретичного) відображення суб'єктом всього процесу взаємодії приладу з об'єктом. Єдність цих двох сторін дійсного процесу пізнання, опосередкованого приладом, зумовлює використання поняття «показання приладу» в вузькому і широкому розумінні.

У першому випадку зміст показань приладу являє собою матеріальні (фізичні або будь-які інші) процеси, що безпосередньо змінюють стан показника приладу, за допомогою якого він «приєднується» до органів чуття. Це переважно емпіричне знання. Кількісна сторона цих матеріальних процесів ще не розглядається як кількісна характеристика вимірюваної фізичної величини і звичайно виражається абстрактним числом ділень шкали, плям на фотопластинці, світлових спалахів і т. п. Безпосереднім датчиком показань приладу є його покажчик. Сприйняття положення покажчика відносно вибраного масштабу (наприклад, шкали) або інших просторових його характеристик, часової тривалості стійких станів покажчика або періодичності їх появи і є сприйняттям показань приладу.

У другому випадку показання приладу включають у свій зміст всі процеси матеріального опосередкування, завдяки чому взаємодіють об'єкт і головний прилад. Тепер уже кількісна сторона матеріальних процесів, що змінюють стан покажчика приладу, виступає основою для переходу від якісної визначеності об'єкта до кількісного виразу належної йому фізичної величини, а розмірність даної фізичної величини зв'язується з абстрактними числами, тобто тут встановлюється зв'язок змін покажчика приладу із змінами самого об'єкта. Однак, це не завжди означає, що тепер уже встановлена кількісна характеристика вимірюваної величини, бо часто одержані таким шляхом дані доводиться використовувати в різних функціональних залежностях між ними, одержуючи потім кількісну характеристику вимірюваної величини¹.

Оскільки весь процес взаємодії підпорядковується єдиному напрямку, який допомагає одержати чуттєво сприймані показання приладу, то аналіз цієї взаємодії являє собою встановлення зв'язків однобічних характеристик якісно локалізованих складових процесів, а разом з цим і встановлення зв'язків між показаннями головних і допоміжних

¹ Під вимірювання величиною в даному випадку ми розуміємо ту фізичну величину, характеристику об'єкта, значення якої одержується в кінцевому результаті даного експерименту.

приладів, що забезпечують локалізацію складових процесів, органічна єдність яких зумовлює взаємодію в цілому.

Показання приладу — це специфічна форма прояву фізичних властивостей, що відбиває сутність об'єкта в тій її частині, в якій присутній функціональний зв'язок даної фізичної величини з іншими характеристиками об'єкта і її роль у процесі збереження якісної визначеності об'єкта.

Потреби вичленення такого зв'язку і усвідомлення того, що показання приладу в даному разі являє собою єдине джерело інформації про нього, роблять показання приладу специфічним проміжним об'єктом дослідження. Специфічність показань приладу полягає перш за все в тому, що вони є не тільки формою прояву фізичних властивостей об'єкта по відношенню до інших матеріальних систем, з якими прилад зв'язаний, але і по відношенню до суб'єкта, який сформував увесь процес взаємодії і дану форму прояву об'єктивних зв'язків.

Матеріальна, а разом з цим і гносеологічна відособленість показань приладу особливо наочно виступає тоді, коли показання приладу розглядаються у зв'язку з процесом вимірювання взагалі. Показання приладу можна відносно виділити і у процесі взаємодії приладу з об'єктом, і після такої взаємодії.

Відособленість показань приладу і їх специфічність як проміжного об'єкта дослідження проявляється і в тому, що якісно однакові показання приладу (у вузькому розумінні) можуть давати знання про різні властивості одного і того ж об'єкта і про схожі або різні властивості якісно відмінних об'єктів.

Особливості показань приладу зумовлені схемою матеріального опосередкування взаємодії приладу з об'єктом дослідження, кількістю локальних процесів опосередкування та їх якісними особливостями. Все це побічно «міститься» у показаннях приладу разом з тим відбитком, який залишає сама техніка виготовлення приладу.

Специфічність показань приладу як проміжного об'єкта дослідження визначається ще й тим, що адекватність показань приладу зумовлена не тільки моментами адекватного відображення стану показчика в чуттєвому сприйнятті суб'єкта, але значною мірою моментами адекватного відображення властивостей об'єкта самим показчиком приладу через матеріальні процеси опосередкування і об'єктивним змістом функціональних залежностей, з яких теоретичним шляхом одержують значення вимірюваної величини.

Така зумовленість характеристик показань приладу з боку об'єкта і з боку суб'єкта спричиняє необхідність розглядати їх як єдність об'єктивного і суб'єктивного.

Показання приладу являють собою єдність трьох порівняно відособлених елементів: матеріальної зміни стану показчика як безпосереднього результату кінцевого процесу штучного відтворення об'єктивних матеріальних взаємодій, чуттєвого сприйняття показчика і теоретичного відображення всього процесу взаємодії і приладу з об'єктом, а також двох попередніх разом взятих елементів у свідомості суб'єкта. Кожний з цих елементів, з одного боку, характеризується наявністю об'єктивного, незалежного від свідомості суб'єкта, представленого в матеріальній та ідеальній формі, з другого боку — зв'язок цих елементів з діяльністю суб'єкта свідчить про залежність від нього.

Таким чином, єдність об'єктивного і суб'єктивного в показаннях приладу зумовлена не тільки єдністю цих трьох елементів, але в першу чергу єдністю об'єктивного і суб'єктивного в кожному з цих елементів.

Розгляньмо тепер, в чому виражається і як виявляється об'єктивне і суб'єктивне у показаннях приладу. Спочатку проаналізуємо кожен із

сукупностей об'єктивних і суб'єктивних елементів окремо одну від одної, не виділяючи при цьому вузького і широкого розуміння «показання приладу», щоб потім встановити діалектичний зв'язок і рухливість співвідношення між об'єктивними і суб'єктивними елементами у показаннях приладу.

Матеріальна форма об'єктивного в показаннях приладу — це перш за все сам матеріальний показчик його. Остільки стійкий стан показчика являє собою матеріальний вираз результату, що безпосередньо породжує цей стан матеріального процесу, то, природно, цей об'єктивний стан показчика є джерелом об'єктивного зв'язку з органами чуттів людини, який зумовлює об'єктивність змісту її чуттєвих сприйнять. По суті об'єктивне у відчуттях у даному разі — це моменти адекватності процесу відображення, які відповідають об'єктивному стану показчика приладу, що проявляється по відношенню до суб'єкта. У процесі усвідомлення і абстрактного узагальнення зовнішнього впливу на органи чуттів об'єктивне у відчуттях зумовлює і об'єктивні сторони самого процесу усвідомлення і його результату.

Особливо важливі для сукупності об'єктивних елементів показань головного приладу об'єктивні елементи чуттєвого сприйняття допоміжних приладів, зв'язаних з проміжними, локальними процесами взаємодії, а через них і більш безпосереднє наближення суб'єкта до всього процесу взаємодії, до об'єкта.

Моменти об'єктивності у показаннях приладу посилюються при колективному обслуговуванні експериментальної установки, яка являє собою досить складну, індустріального типу споруду. Пояснюється це перш за все тим, що у процесі експерименту дослідники, або окремі групи їх спеціалізуються на одержанні, відтворенні і сприйнятті відповідних показань приладів, завдяки чому розвиваються і удосконалюються їх органи чуття. Такий розподіл роботи між експериментаторами, а також між експериментаторами і теоретиками сприяє збільшенню і поглибленню об'єктивного як у чуттєвих сприйняттях показчика приладу, так і у відображенні всього процесу взаємодії об'єкта з головними приладами.

Вимірювання, як і всякий пізнавальний процес, спрямовано на здійснення певної, практично зумовленої мети. Ця цілеспрямованість експерименту і способи відтворення його залежать від самого дослідника, є проявом суб'єктивного. Таку залежність знаходимо перш за все у виборі тих явищ, в яких виявляється сутність об'єкта дослідження і сутність процесів матеріального опосередкування. Природно, тут, як у всіх інших випадках, коли людині надається право вибору, мова іде не про довільний, нічим не зумовлений вибір, а про вибір, обмежений об'єктивними зв'язками.

Суб'єкт впливає не тільки на вибір явищ, але також на кількісну і якісну сторони способів сполучення об'єктивних взаємодій і на часову послідовність їх відтворення. Причому це підпорядковано прагненню суб'єкта здійснити поставлене завдання шляхом мінімальних збуджень самого об'єкта і якомога меншої кількості ступенів опосередкування.

У зв'язку з цим слід зауважити, що показання приладу, який використовується для прямих вимірювань, вміщують менше суб'єктивних моментів (як позитивних, без яких взагалі немислимо пізнання, так і негативних, помилкових уявлень), а в посередніх вимірюваннях, із збільшенням кількості ступенів і ускладненням матеріального опосередкування, кількість позитивних суб'єктивних елементів, їх роль у формуванні об'єктивного змісту показань приладу збільшуються. Звичайно, з ускладненням посередніх вимірювань збільшуються кількість і глиби-

на суб'єктивних моментів помилок, однак роль позитивних суб'єктивних елементів, безумовно, переважає над негативними, і доказом цього є пізнання фізичних властивостей матеріального світу, що бурхливо прогресує.

У свою чергу, всі процеси в експериментальному дослідженні за допомогою приладів повинні відповідати головній вимозі суб'єкта: одержанню в кінцевому підсумкові таких змін стану показчика приладу, які сприймаються безпосередньо.

Суб'єктивне виявляється також і в виборі тих чи інших сторін абстрагування. Слід відзначити, що відмінність матеріального і теоретичного абстрагування за своїм характером спричиняє відмінності проявів суб'єктивних залежностей у цих процесах абстрагування. Якщо матеріальне абстрагування оперує тільки явищами, в яких виявляється сутність об'єкта, а разом з нею і сутність даної форми руху матерії в цілому, то теоретичне абстрагування значною мірою спрямоване на виявлення і розуміння цієї сутності через установлення зв'язків між явищами. Природно, що елементи суб'єктивності, зв'язані з цими двома видами абстрагування, є в показаннях приладу.

Певний внесок у сукупність елементів суб'єктивного і об'єктивного в показаннях приладу вносить дослідник у процесі перетворення можливих зв'язків у дійсні, а також і в близьких до даного процесу перетвореннях потенціальних властивостей, притаманих матеріальним системам, в актуальні.

Розглядаючи суб'єктивне в показаннях приладу, які звичайно виражаються у відповідних одиницях вимірювання фізичних величин, не можна не відзначити, що сам вибір як основних так і похідних одиниць вимірювання має відбиток залежності від суб'єкта, яка в кінцевому підсумку входить у сукупність суб'єктивних елементів показань приладу. Однак сам вибір одиниць вимірювання не тільки не виключає, але навпаки, заснований на збереженні при цьому об'єктивних залежностей між матеріальними системами і процесами, які вибрані як одиниці вимірювання.

Показання приладу включають кінцевий локальний процес всієї взаємодії приладу з об'єктом, але це не означає, що вимірювання закінчується одержанням відповідних показань приладу. Одержання показань приладу є проміжним етапом взаємодії суб'єкта з об'єктом, тому що вимірювання вважається закінченим лише після того, коли буде одержаний результат вимірювання у відповідних одиницях і з задовільною для даного випадку точністю.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЗНАЧЕННЯ» ЗНАКА

Н. І. Авілова

За останній час проблеми значення знака, як і питання загальної теорії знаків, є предметом дослідження не тільки мовознавства, але й інших наук: філософії, психології, логіки та ін. Це наслідок того, що сучасна теорія пізнання та інші галузі науки, такі як кібернетика, теорія інформації, математична логіка, структурна лінгвістика та інші, безпосередньо пов'язані з необхідністю вияснити значення мовних знаків і знаків взагалі.

Питаннями загальної теорії знаків і знакових систем займається семіотика, яка вже вичленилася у самостійну науку. На основі даних конкретних наук семіотика виробляє найзагальніші поняття про знаки, вивчає найзагальніші умови і закономірності функціонування знакових систем.

Центральною в семіотиці є проблема знака і його значення. Майже всі автори сходяться на тому, що знак — це матеріальна, чуттєво сприймана річ, яка виступає представником, замінником іншої речі, предмета або дії. Всі знаки мають значення. Вони щось виражають, на щось вказують, щось представляють. Це «щось» міститься в значенні знака. Проблема значення знака, дослідження природи і ролі значення є однією з найважливіших у семіотиці.

Не тільки в буржуазній, але й у сучасній марксистській літературі існує ряд іноді досить суперечливих точок зору на природу, характер і роль категорії «значення» знака. У нашій філософській літературі з даної проблеми також немає єдиної концепції значення, не існує навіть єдиної думки про те, що ж слід розуміти під значенням знака і мовного знака зокрема. Це зумовлюється, насамперед, складністю предмета дослідження і тим, що сам предмет дослідження знаходиться на стадії становлення.

У даній статті автор ставить завдання проаналізувати основні точки зору на значення знака і на основі цього аналізу спробувати виробити певне поняття «значення» знака.

* * *

Всі концепції значення в радянській філософській літературі можна розподілити на дві групи за способом підходу до розв'язання проблеми значення: **субстанціональний підхід**, де значення вбачається в одному з субстанціональних елементів — предметі визначення або в його ідеальному відображенні, і другий підхід, суть якого полягає в тому, що значення розглядається як **відношення**.

Найбільш розповсюджена точка зору першої групи, яка розглядає значення як фіксоване в знаках **узагальнене відображення** предметів, що сформувалося в умовах спілкування і відповідає його завданням

(А. Шафф, Л. О. Резніков, А. І. Смирницький, В. А. Лебединський і декілька інших авторів). Однак ця теорія є лише спробою з'ясувати питання про значення мовних знаків, а не знаків взагалі. Основою значення, з такої точки зору, є поняття. З поняттям зв'язані інші елементи значення (чуттєві, емоційні, концептуальні та ін.). Між поняттям і значенням мовного знака «існує єдність і відмінність, що зумовлено єдністю і відмінністю двох аспектів розумової діяльності, яка протікає у мовній формі: ставленням людини до навколишньої дійсності і інших людей (пізнавальним і комунікативним) ¹. Ця концепція має дещо позитивне, але й вона небездоганна. Це неодноразово відзначалося у критичній літературі ². Значення і знак розглядалися як окремі «субстанціональні елементи». Значення виводиться за межі структури знака і розміщується поза ним. У знака залишається лише чуттєва оболонка, яка сама по собі, без значення, перестає бути знаком.

Згідно з другою точкою зору, у якої теж є прихильники, значення — це не що інше як **предмет визначення**. Повністю або частково її додержуються такі автори, як Б. В. Бірюков, А. А. Ветров, М. В. Попович, П. Д. Пузіков та ін. Слід відзначити, що цих авторів об'єднує визнання, в тій чи іншій мірі, значенням знака предмета, що визначається. Це традиція Фреге, який вперше побудував формалізовану мову.

Остання концепція має свої привабливі сторони перш за все тому, що поняття «значення» і предмет визначення близькі за своїм змістом. Знак передбачає предмет, знаком якого він є. Він щось визначає. Це «щось» і є значення. Предмет визначення і значення знака передбачають один одного. Крім того, якщо намагатись осмислити об'єктивну природу значення, увагу перш за все привертає реально існуючий предмет, який завжди стоїть за знаком, через що такий погляд є повністю допустимим з матеріалістичної точки зору. Допустимим, якщо предмет розуміється як існуючий об'єктивно, а не тільки в сприйнятті, в досвіді (як у Фреге) чи як духовна сутність. Тому авторів, які додержуються предметної теорії значення, не можна, безумовно, обвинувачувати в ідеалізмі, оскільки визнання значенням знака предмета визначення ще не зумовлює гносеологічної направленості.

Недоліком цієї теорії слід вважати те саме, що і в попередній — вилучення значення із знака. Крім того — одиничний предмет не може бути визнаний предметом визначення, оскільки мовний знак переважно означає не одиничне, а загальне. «Всяке слово (мова) вже *узагальнює*». І далі: «Чуття показують реальність; думка і слово — загальне» ³.

Крім того, ця точка зору викликає заперечення ще й тому, що не всі слова, які ми вживаємо, означають які-небудь предмети, хоч і мають значення. Такі слова як «русалка», «домовий» та інші мають значення, але ми можемо сказати, що їм відповідають певні предмети об'єктивної дійсності.

Існує й інша точка зору, згідно з якою значення — це відношення; значення знака не ототожнюється ні з предметом, ні з поняттям, ні з будь-якою іншою сутністю ⁴. Такий погляд більш допустимий, якщо уточнити, що ж розуміється під відношенням: відношення знака до предмета, знака до знака, знака до адресата, суспільні відносини та ін. Автор та-

¹ Л. О. Резніков. Гносеологические вопросы семиотики. Изд-во Ленинградского ун-та, 1964, стор. 63.

² Див. Л. Абрамян. Гносеологические проблемы теории знаков. Изд-во АН Армян. ССР, Ереван, 1965, стор. 196 і далі.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 258.

⁴ Див. Н. Д. Апресян. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики. Сб. «Проблемы структурной лингвистики». Изд-во АН СССР, М., 1963, стор. 105.

кож визнає, що найзагальнішим визначенням значення знака може бути відношення, але це не відношення знака до знака, знака до предмета визначення і т. д., а визначення значення як суспільних відносин.

Зулинімось на розгляді найбільш аргументованої, на наш погляд, концепції значення як відношення знака до предмета, даної у монографії Л. А. Абрамяна, де значення визначається як відношення знака до предмета, опосередковане адресатом¹. Ця точка зору привертає увагу, насамперед, спробою дати визначення не тільки мовних знаків, як у названих вище концепціях, а спробою визначити поняття значення знака взагалі на основі аналізу відношень, що характеризують знакову ситуацію. В основі значення, з цієї точки зору, лежить відношення знака до предмета визначення через співвідношення відображення речі, що виступає як знак, і предмета визначення. Таке співвідношення здійснюється адресатом, в якому в тій або іншій формі закріплюється відношення знака до предмета визначення. «На рівні фізіології вищої нервової діяльності відповідним за таке закріплення є тимчасовий нервовий зв'язок. Психологічно віднесення знака до предмета відбувається завдяки асоціації»².

Основні положення цієї концепції, безперечно, цікаві і, перш за все, спроба дати визначення значення знака взагалі. Крім того, значення не вилучається із структури самого знака, воно є ознакою, яка розглядається як відношення знака до предмета. Це позитивний момент.

Але, послідовно додержуючись цієї точки зору, дійдемо до того, що із складу значення слова виключаємо поняття, хоч і визнаємо, що воно бере певну участь у формуванні значення. «При цьому, — пише Абрамян, — відношення мовного знака до предмета визначення не є безпосереднім, воно опосередковується поняттям. Отже, значення, не зливаючись з поняттям, передбачає його»³.

Виведення поняття із складу значення слова викликає критичні зауваження, оскільки залишається неясним, які ж інші матеріальні явища або чуттєві образи є носіями понять. Крім того, одного лише асоціативного зв'язку ще не досить для правильного розв'язання проблеми значення знака, що доведено багатьма дослідженнями⁴. Асоціація відіграє певну роль у встановленні значення знака, це безперечно, але за допомогою самої лише асоціації визначити, наприклад, значення слова «електрон» ми не зможемо. Допомогти можуть лише суспільна практика, наші знання про дане явище та ін.

Існують ще кілька концепцій значення, в яких значення розуміється як відношення (відношення знака не тільки до предмета, але й до інших знаків, до поняття, до інтерпретатора). Всі вони мають свої недоліки і свої позитивні сторони, тобто, кожна з них характеризує знаки з якого-небудь одного боку, не враховуючи інших.

Подивимось тепер, в якому плані розв'язується проблема значення у конкретних науках: логіці, лінгвістиці та інших, що виробляють конкретно-наукове поняття значення знака. Семіотика досліджує те загальне, що існує між знаками і знаковими системами, тому її категорії повинні мати узагальнений характер, а символічна логіка, наприклад, займається тільки формальними знаковими системами; структурна лінгвістика досліджує будівельний матеріал для знаків певного виду, конструювання знаків цього матеріалу, зміну цього матеріалу та ін. Так

¹ Л. Абрамян. Указ. твір.

² Л. А. Абрамян. Значение как категория семиотики. «Вопросы философии», 1965, № 1.

³ Там же.

⁴ Див. В. А. Лебединский. «Вестник Ленинградского университета», № 23, вып. 4, 1965, стор. 79.

чи інакше, ці науки займаються знаками, а оскільки знаки не існують без значень, остільки вони повинні розв'язувати проблему значення. Спроби обґрунтувати абстрактну теорію знаків є і в логіці, а не тільки в семіотиці. «Тому, — лише Абрамян, — уявляється плідотворною концепція загальної теорії знаків, як області знання, що синтезує найзагальніші поняття проблем семіотики і символічної логіки»¹.

Цікава в такому плані спроба побудови загальної теорії знаків А. А. Зінов'євим². Автор відзначає, що «можливі різні точки зору, зокрема така: значення даного знака полягає в тому, що він відповідає чомусь відмінному від нього, визначає якісь предмети. Причому, існує спосіб виявити, які саме предмети (предмет) визначаються. Це може бути указанням на чуттєво сприймані предмети, опис останніх через сукупність слів і речень та ін. Але в усіх випадках, які можна спостерігати і об'єктивно вивчати, буде або чуттєвий образ того предмету (стан відображувального апарату), з яким зіставляється знак, або його знаковий опис»³. Значення знака, таким чином, як виявляється, виведене за межі знака. «Але це, — пише Зінов'єв, — і не відношення знака до предмета або його відображення, це — елемент відношення: знак — чуттєвий образ або знакове відображення предмета, відповідне цьому знакові»⁴. Будуючи формальну теорію знаків, він припускає наявність у знаків чуттєвих і знакових значень.

З такою точкою зору ми зустрічалися у предметній концепції значення. Це традиція Фреге-Чьорча, і ми не будемо зупинятись на тому, чим вони відрізняються одна від одної. Цікаво те, що А. А. Зінов'єв визнає можливим і навіть необхідним існування численних значень знака: «Численність значень знака визначає різні предмети, різні сторони одного й того предмета і різні етапи пізнання предмета, і т. д.»⁵. Це визнання є знаменним. Та й сам факт існування різноманітних теорій значення говорить сам за себе. Вказані вище концепції в тій чи іншій мірі допустимі і доповнюють одна одну. Кожна з них має свої позитивні і негативні сторони, і це закономірно, оскільки в кожній з них відбиваються різноманітні сторони знаків, що зумовлено багатообразністю об'єктивної дійсності, яку ми пізнаємо за допомогою знаків. Про це свідчить і стаття Ю. Д. Апресяна⁶, який відзначає декілька значень, що досліджуються лінгвістикою за допомогою різних методів:

- а) структурне чи синтаксичне значення (відношення знаків один до одного);
- б) денотативне значення (відношення слова до реальної речі);
- в) сигніфікативне значення (значення, притаманне слову як одиниці мови на відміну від значення, яке воно має при вживанні в конкретних ситуаціях);
- г) прагматичне значення (відношення знака до «інтерпретатора»).

Все це свідчить про те, що назріла необхідність осмислити й узагальнити існуючі погляди на значення знака. Конкретні дослідження окремих знакових систем є поштовхом для вироблення загального погляду, загальної теорії, яка змогла б стати їх методологічною основою.

¹ Л. А. Абрамян. Значение как категория семиотики. «Вопросы философии», 1965, № 1, стор. 68.

² А. А. Зинovieв. Обоснование абстрактной теории знаков. Сб. «Проблемы структурной лингвистики», Изд-во АН СССР, М., 1963.

³ Там же, стор. 16.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 17.

⁶ Ю. Д. Апресян. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики.

У даний час спроби в такому напрямку ще малоуспішні. Загальне поняття значення знака ще не вироблене, хоч це зараз не тільки можливо, але й необхідно. Конкретними науками, які так або інакше зв'язані з вивченням функціонування знаків у різних областях дійсності, вже зібраний у достатній кількості матеріал, що вимагає узагальнення. Конкретні науки вивчають певні види знаків, але це не тільки не викликає, а й передбачає необхідність вироблення загального поняття знака і його значення. Цим займається семиотика, яка на основі даних конкретних наук повинна виробити найбільш загальні поняття про знаки і їх значення.

Передбачається, що найзагальнішим визначенням значення знака буде не характеристика значення якого-небудь виду знака, а дещо загальне, що характеризує значення знаків різних знакових систем.

Значення не є натуральним відношенням між речами зовнішнього світу: знаків між собою, знака до предмета, до думки про предмет і т. п. Таке твердження було б продовженням вчення про те, що знаки мають самостійне буття. У дійсності це не так. Основою буття знака та його значення є знакова діяльність людей. Знакова ситуація не виникає поза людиною. Вона виникає як відносина між людьми, які живуть у суспільстві і між якими в процесі спілкування виникають знаки. Цей факт завжди слід пам'ятати, і, пам'ятаючи про відношення між знаками, не слід забувати, що вони виникли як суспільна необхідність спілкування між людьми в практичній діяльності. І саме суспільні практичні відносини і є основою значення знака.

З аналогічним явищем зустрівся К. Маркс при дослідженні товарного виробництва. Бажаючи в'яснити зміст поняття «вартість», він переконався, що думка про те, що товари обмінюються самі і що відношення економічної вартості — це відношення між товарами, помилкова. В дійсності за відношеннями між товарами приховуються відносини між людьми, які виробляють ці товари. Тут мова йде про суспільні, а не товарні відносини. У товарах матеріалізується суспільна праця. Аналогічно за знаковими відношеннями приховуються суспільні відносини, які є їх основою. Ці відносини встановлюються людиною як суспільною істотою. Вони закріплюються в суспільній свідомості через мовну діяльність багатьох поколінь людей. Тому знак і його значення — наслідок суспільного розвитку і в цьому розумінні об'єктивно детермінований процес.

З проблемою значення знака ми зустрічаємося там, де йдеться про суспільну діяльність людей. Людина за допомогою жестів, зображення, звуків і т. п. передає іншій людині свої думки, спонукає до діяльності. Матеріальний предмет стає знаком тільки тоді, коли він входить у певні відносини з людьми, системою знаків і предметами дійсності — тобто, в певні суспільні відносини.

Деякі автори вказують на значення як суспільне відношення, але не дотримуються такої точки зору послідовно до кінця¹.

Думку про значення знака як суспільні відносини в загальній формі зустрічаємо у Ф. Т. Михайлова². Більш конкретні думки в цьому плані ми знаходимо у статтях І. Г. Ніцевича³. Автор відмічає, що знак є но-

¹ Див. А. Шафф. Введение в семиотику. ИЛ. М., 1963; Л. О. Резников. Гноссологические вопросы семиотики та ін.

² Ф. Т. Михайлов. Загадка человеческого Я. Политиздат. М., 1965, стор. 195 і далі.

³ І. Г. Ніцевич. Про знаки і значення та їх співвідношення. Вісник ХДУ, № 14; серія філософії, вип. 3, 1967. Його ж. К вопросу об общем понятии знака. Вестник ХГУ, № 10; серія філософії, вип. 2, 1966.

сієм значення тому, що в ньому втілена попередня людська діяльність, і тільки тому знаки функціонують у суспільстві. Кожний знак призначено для передачі певної людської дії, і ця призначеність виступає значенням знака. Коли в процесі використання знака за призначенням останнє перестає бути необхідним з точки зору суспільних потреб, знак втрачає своє значення.

Знаки з'являються тільки в людському суспільстві. Вони формуються у процесі трудової і виробничої діяльності людей як необхідність обміну думками, і зрозуміти їх можна, тільки виходячи з цієї діяльності.

Дана стаття не претендує на всебічне дослідження проблеми значення знака. Це скоріше постановка питання, яке ще чекає на своє розв'язання.

МЕТОД ВИЗНАЧЕННЯ ОКРЕМОЇ НАУКИ

О. І. Головін

Вряд чи потрібно спеціально доводити необхідність досліджень, присвячених визначенню тієї чи іншої науки. Ця необхідність широко відома.

Відзначимо лише, що визначення фізики, наприклад, як і будь-якої іншої науки, потрібно в найрізноманітніших галузях — у розв'язанні надзвичайно складної проблеми класифікації наук, відшуканні принципів для такої класифікації, в дослідженні окремих сторін взаємодії наук, наприклад, процесу математизації фізики на основі загальних принципів та ідей і насамперед визначень предметів математики і науки, що математизується, їх взаємозв'язку.

З визначення ж окремої науки, як відомо, починається — повинно починатися — систематичне знайомство з цією наукою в учбовому процесі.

Разом з тим самі засоби дослідження суті окремої науки, принципи її визначення залишаються усе ще не досить розробленими.

Дана стаття є результат спроби заповнити в якійсь мірі саме цю прогалину.

* * *

Перше і, мабуть, основне питання, яке доводиться розв'язувати при визначенні окремої науки, — це питання про те, що покласти в основу її визначення, які принципи треба взяти за вихідні, щоб вони, будучи поверненими до практики дослідження, були здатні виступати дійовим методом визначення такої науки.

Від того, як розв'язується це питання, залежить кінцевий результат спроби дати визначення науки, тобто виявити і стисло сформулювати — як сторони єдиного — істотні специфічні риси науки, що визначається.

Як же розв'язується вказане основне питання при визначенні тієї чи іншої науки?

Відзначимо, що в основному до цього питання зверталися в більшій чи меншій мірі С. І. Вавілов, І. В. Кузнецов, О. З. Жмудський — тобто саме автори досліджень, присвячених фізиці; у інших авторів ні самої постановки, ні розв'язання вказаного основного питання не знаходимо.

Познайомимось ближче з дослідженнями названих вище авторів.

В своїх численних роботах С. І. Вавілов неодноразово звертався до визначення фізики. Проте він ніде, на жаль, не розглядає спеціально питання про об'єктивні передумови наукового визначення фізики або будь-якої іншої науки. Але ж його праці містять ряд зауважень (про

визначення фізики), які можна і треба використати у розв'язанні питання про метод визначення окремої науки.

Незадоволений спробами ряду авторів визначити фізику з конкретного об'єкта або області об'єктів, С. І. Вавілов звертається до історії фізики, справедливо відзначаючи необхідність аналізу історії фізики і тенденцій її розвитку для розуміння предмету цієї науки¹.

Але при цьому С. І. Вавілов приділяє головну увагу завданням науки, що досліджується (які полягають, на його думку, в пошуках найпростіших властивостей, спільних для всіх або багатьох явищ природи, та поясненні на їх основі різних фактів природознавства). Питання про те, що саме досліджує фізика, які види матерії та форми її руху і т. д. виступають її об'єктом, він залишає осторонь. Тому об'єкт науки (фізики) у С. І. Вавілова не визначається досить чітко, ним є по суті вся природа².

Зауважимо, що думка про історичний підхід до предмета науки, думка про необхідність розглядати предмет науки в світлі її тенденцій, надзвичайно важлива і, безперечно, має цінність для побудови визначення будь-якої науки, а не тільки фізики. Вона, на наш погляд, має значення загального методологічного принципу для побудови визначення окремої науки.

Відзначимо також, що визначення науки з об'єкта є не помилковим, як це вважав С. І. Вавілов³, а лише недостатнім, неповним.

Дійсно, той чи інший об'єкт (природи) володіє багатьма якостями, що виявляються у відношеннях його з іншими об'єктами і що створюються такими відношеннями. Окрема наука розглядає об'єкт у певних відношеннях, які, безперечно, не вичерпують його природи (змісту); той же об'єкт, взятий в сукупності інших відношень, може досліджуватися іншими науками. Так аналізується, наприклад, молекула у фізиці, хімії і біології.

Вказівкою на об'єкт, як бачимо, можна визначити аспект дослідження неоднозначно. Саме тому визначення науки **тільки** по досліджуваному нею об'єкту не завжди може бути успішним. І саме тому доводиться звертатись до історії цієї науки, щоб правильно зрозуміти і визначити аспект дослідження науки, що розглядається.

Для визначення аспекту дослідження не досить аналізу і основних завдань (цілей) цієї науки, через багатогалузевість наук. Для чіткішого визначення аспекту дослідження (отже, і чіткішого і повнішого визначення науки) треба використати і інші істотні і специфічні риси окремої науки.

Звернемося тепер до праці І. В. Кузнецова «До питання про визначення предмета сучасної фізики»⁴.

Критично аналізуючи ідеалістичні визначення предмета фізики, І. В. Кузнецов показує їх безпідставність. Незадоволений, однак, і рядом визначень, даних з матеріалістичних позицій, він звертається до питання про ті передумови, на які повинно спиратися визначення науки. У зв'язку з цим І. В. Кузнецов формулює чотири положення, яким, на його думку, повинно відповідати визначення будь-якої науки про природу, в тому числі і фізики⁵.

(1) Вихідним моментом при визначенні предмета науки є визнання його матеріальності, визнання об'єктивності законів, які відображаються наукою.

¹ С. І. Вавілов. Собр. соч., т. III; Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 150—151. С. Вавілов и А. Максимов. Физика, БСЭ, т. 57; ОГИЗ, М., 1936, колонка 230.

² С. І. Вавілов. Собр. соч., т. III, стор. 148 і далі.

³ Там же, стор. 150.

⁴ І. В. Кузнецов. Определение физики как науки. — Зб. «Некоторые философские вопросы естествознания». Изд-во АН СССР, М., 1957.

⁵ Там же, стор. 133—134.

(2) Визначення повинно відбивати якісну специфіку тієї групи явищ природи, дослідження якої становить завдання даної науки і яка відрізняє цю групу явищ від інших.

(3) У визначенні повинна відбиватись ідея про розвиток форм матерії від нижчих до вищих для з'ясування місця науки, яка визначається, під кутом зору цієї ідеї.

(4) Зв'язок з іншими науками, місце цієї науки серед інших також треба показати у визначенні.

Такі принципи, що виділяє І. В. Кузнецов.

Основний зміст перших двох пунктів не викликає заперечень. Вони є, на наш погляд, необхідними і основними положеннями, яким визначення науки повинно відповідати.

Відзначимо лише, що виділення ідеї про об'єктивність предмета науки в окремий пункт є недоцільним; ця ідея повинна знаходити і знаходить природне втілення у другому положенні — про якісну специфіку групи явищ природи, що досліджуються, — як природно необхідна його сторона.

Таким чином, відзначені перші два пункти доцільно об'єднати в один вихідний принцип об'єктивності досліджуваної, якісно визначеної групи явищ.

Зауважимо також, що основний зміст двох положень, які розглядаються (визнання об'єктивності досліджуваної групи явищ, їх закономірностей), зберігає своє значення для визначення і інших наук, а не тільки наук про природу.

Що ж до останніх двох положень, то ми не бачимо потреби включати саме ці до основних передумов побудови визначення науки. Вони скоріше необхідні там, де розгортається визначення, — у викладі змісту науки, а також там, де доводиться по-справжньому торкатися проблеми класифікації наук.

Визначення ж повинно вирішувати, мабуть, вужчу проблему, а саме: виявлення і стисле формулювання істотних специфічних рис науки, що визначається.

Звернемося тепер до роботи О. З. Жмудського.

Перш ніж дати своє визначення фізики, він формулює слідуєчі положення, яким, на його думку, повинно відповідати визначення будь-якої науки:

(1) Визначення повинно містити в собі суть науки, що визначається, — систематизоване вираження властивостей, закономірностей побудови і перетворення тих видів матерії, які вона вивчає.

(2) Оскільки кожна наука являє собою форму суспільної свідомості, що дає вірне відображення реального світу, то вона повинна засновуватись на діалектичному матеріалізмі як єдино вірному методі пізнання, а своєму визначенні вміщувати філософські положення.

(3) Визначення науки повинно бути повним і одночасно містити можливість для дальшого розвитку, включення тих особливостей цієї науки, які можуть бути виявлені в майбутньому. Воно повинно окреслювати галузь даної науки і одночасно вказувати на зв'язок з іншими науками¹.

Перше з наведених положень не виключає заперечень і є одним із основних принципів для побудови визначення.

Та частина другого положення, яка стосується безпосередньо самого визначення (про те, що останнє повинно вміщувати в собі філософські

¹ О. З. Жмудський. Визначення фізики як науки. «Філософські проблеми сучасного природознавства», вип. 2, вид-во Київського ін-ту, 1964, стор. 37.

положення), не конкретна. Які філософські положення і в якій формі повинно мати визначення — цього автор (О. З. Жмудський) не розкриває.

Зауваження про діалектичний матеріалізм як єдино правильний метод пізнання, на якому повинна ґрунтуватися наука, доречніше віднести до обговорення характеру всієї системи принципів для визначення окремої науки. Саме там треба говорити про ті надзвичайно загальні філософські положення, що служать вихідними для формулювання цієї системи принципів.

Третій пункт системи містить, як бачимо, декілька зайвих широких положень. Всі разом і особливо останнє, четверте (про зв'язок з іншими науками) ці вимоги доречніше віднести до викладення змісту науки, ніж до її визначення.

Крім того, відзначимо, що перші три положення цього третього пункту (які містять у собі вимоги повноти, можливості розвитку та окресленості меж даної науки) цілком доречно, на наш погляд, віднести також до попередніх регулятивних положень для формулювання системи принципів (методу визначення), а не до основних моментів самого методу визначення. Відзначені три положення являють собою не що інше, як природні вимоги, які пред'являються до кожної системи логічних принципів.

Надмірна широта, невизначеність цієї групи вимог приводить автора кінцем кінцем до невизначеності у формулюванні основних завдань фізики як науки і до неправомірного розширення її об'єкта.

Розглянуті розв'язування питання про загальні передумови визначення науки містять поряд з необхідними вихідними передумовами і такі, що без шкоди для визначення можна випустити. У той же час системи принципів, що пропонуються, недостатньо повні, щоб на їх основі успішно розв'язувати проблему визначення окремої науки.

У зв'язку з цим викладаємо міркування про ту раціонально обмежену систему принципів, що повинна служити методом визначення окремої науки.

При цьому спиратимемося на відзначені позитивні моменти розглянутих вище систем, зокрема саме на ті, де мова йшла про істотні риси окремої науки — її об'єкт і завдання.

Зважимо також на те, що ряд авторів, з'ясовуючи характер тієї чи іншої окремої науки, змушені були звернутись в більшій чи меншій мірі і до аналізу методу цієї науки¹.

¹ Див., напр., Э. Я. Кольтман. Предмет и метод современной математики. Соцэкиз, М., 1936. И. Б. Новик. К вопросу о единстве предмета и метода кибернетики. Зб. «Кибернетика, мышление, жизнь», «Мысль», М., 1964.

До аналізу особливих методів — теорії та експерименту — науки фізики неодноразово звертався і С. І. Вавілов (Див. Собр. соч., т. III, стор. 66, 78—80, 152, 154—157, 282—285 і інш.).

Виділяють метод окремої науки також і як істотну сторону взаємодії наук (М. М. Карпов. Основные закономерности развития естествознания. Изд-во Ростовского ун-та, 1963; розд. II, § 4).

Або ж виділяють окремий метод пізнання взагалі як сторону, істотну для побудови класифікації наук. Так, Б. М. Кедров, наприклад, використовує метод абстракції для виділення послідовного ряду наук за ступенем абстрактності їх предмета (Б. М. Кедров. Формальные и диалектические принципы классификации наук и общая структура научного знания. Зб. «Диалектика и логика. Формы мышления», Изд-во АН СССР, М., 1962, ч. IV, розд. II).

У двох останніх випадках до методу звертаються для розв'язання завдань, у певному плані протилежних тому, що розв'язується при визначенні науки: якщо у випадку визначення окремої науки основний наголос робиться на окреслюванні, відокремленні однієї науки від іншої, то у зазначених, двох останніх, — на встановленні насаперед зв'язку наук, того спільного, що об'єднує їх.

І, природно, у викладенні теорії визначення окремої науки ми будемо спиратися на ряд загальних філософських положень.

Виходити ж будемо з того, що наука — форма суспільної свідомості, форма відображення зовнішнього світу, і тому *визначати її слід як з боку об'єкта, так і з боку суб'єкта як єдність (зв'язок, взаємодію) об'єктивної і суб'єктивної сторін.*

І. В. Кузнецов і О. З. Жмудський підходять до визначення науки (фізики) в основному *тільки з боку об'єкта*. Справа ж полягає у тому, щоб, поклавши в основу розподілу наук відмінність самих речей (видів і форм руху матерії)¹, піти далі, до виявлення інших істотних специфічних рис окремих наук.

Для цього мусимо звернутись до аналізу того, як стає *для нас реальним* цей зовнішній світ, якісна визначеність його видів і форм руху... І в результаті з'ясуємо, що ця визначеність речей, знання про них інакше як через суб'єктивну людську діяльність, практику, — інакше як суб'єктивно — і не може бути виявлена².

Безперечно, що в цілому (в джерелі та тенденції) характер науки, її цілі та засоби визначає об'єкт, матеріальний світ. Але не менш важливо пам'ятати (і підкреслити) й те, що предметом дослідження виступає та чи інша сторона матеріального світу, деякий об'єкт *саме тому*, що в своїй діяльності, спрямованій на зовнішній матеріальний світ (або на самого себе як частину цього зовнішнього світу), переслідуючи свої людські цілі, суб'єкт виділяє деякі сторони, відношення речей, нащупує їх тими чи іншими способами дослідження.

Отже не менш важливо відзначити, що мета, якої хоче досягти суб'єкт, і способи практичного та теоретичного дослідження (впливу) *визначають в свою чергу предмет науки* — його історію, напрям розвитку і, в загальному випадку, зміну предмета (науки).

У систему принципів побудови визначення окремої науки ми включаємо, таким чином як істотну сторону і метод науки, яка визначається.

Окремі автори (А. І. Уйюмов³ та ін.) вважають підхід до класифікації наук на основі методів, що використовуються у цих науках, суб'єктивістським. З прихильниками цієї концепції не можна не згодитися, коли мова йде про основи класифікації наук, про те первинне, що зумовлює їх відмінність і місце у системі наук.

Але разом з тим ми вважаємо неправомірним при визначенні науки відкидати те істотне, що характеризує підхід цієї науки до об'єкта, до розв'язання своїх завдань і що стисло відбито у формулюванні методу науки.

Більш від того, метод окремої науки може виявитися тією істотною стороною, завдяки якій і розв'язується однозначно питання про специфіку науки, що визначається. Така ситуація має місце, наприклад, у випадку математики, що досліджує відношення однорідних сторін дійсного світу, форми, структури цих відношень *з відверненням від їх змісту*.

Дійсно, відношення однорідних сторін (поняття про них є результат розширеного розуміння кількісних відношень), досліджують, як відомо, і інші науки, наприклад, фізика, хімія... Але в останніх кількісні відношення досліджуються в єдності з їх якісною визначеністю — кількісна характеристика фізичних процесів є єдність якісної і кількісної сторін. Останнє знаходить вираження в понятті «фізична величина».

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 523—529. Див. також І. В. Кузнецов. Указ. твір, стор. 134—136.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 1, 2 (тези 1, 2, 5).

³ Див. А. И. Уёмов. Некоторые тенденции в развитии естественных наук и принципы их классификации, «Вопросы философии», 1961, № 8.

Таким чином, та обставина, що математика бере кількісні відношення речей у «чистому» вигляді, — отже, саме її *формальний метод* — відрізняє її від інших наук.

Тут доцільно нагадати, що ще Лейбніц¹ справедливо вбачав суть математики в її методі.

Правильний метод дослідження та діяння на зовнішній світ не є результатом довільного вибору дослідника, а форма відображення внутрішнього руху предмета, що досліджується². Саме ця риса методу разом з відносною свободою його від конкретного (окремого) об'єкта дослідження зумовлюють спрямовуючу функцію методу, про яку ми говорили вище: будучи застосованим у пізнанні, метод визначає напрям розвитку області дослідження, зміни предмета науки.

Все сказане в цій статті резюмуємо в таких чотирьох положеннях, принципах, система яких, будучи зверненою до практики дослідження, виступає методом визначення конкретної науки:

(1) Науки відрізняються насамперед тим, що вони досліджують, які види матерії і форми її руху (або які сторони, аспекти цих форм руху і видів матерії) виступають об'єктом їх дослідження.

(2) Істотною рисою науки є також її завдання, бо в них раціонально переломлюється об'єкт цієї науки — відображаються ті певні і істотні відношення, в яких власне і береться конкретний об'єкт (частина, сторона світу), до суб'єкта, діяльності суб'єкта. У завданнях формулюється той головний напрям (і мета), що склався історично і об'єднує окремі області дослідження в цій науці.

(При побудові визначення сказане виявляється в необхідності окреслити, визначити загальні систематизовані властивості, закономірності змін — будови і перетворення — тих видів і форм руху матерії, які вивчає дана наука).

(3) Зміст і суть завдань конкретної науки дістають своє логічне продовження (відображення і завершення) в шляху дослідження об'єкта, способі розв'язування поставлених завдань — методі даної науки як формі теоретичного і практичного, діяльного відношення до дійсності, зумовленого закономірностями руху цієї останньої. У змісті наукового методу раціонально відображено істотний момент вказаного відношення, суб'єктивно виражено внутрішню сторону предмета.

(4) Ці три названі істотні риси будь-якої науки слід брати історично — в розвитку, зміні.

Всі висунуті тут вимоги, природно, повинні бути спрямовані на те, щоб виявити саме специфіку цієї науки, відокремити, визначити її.

Завдання, яке розв'язується тут, як бачимо, у певному плані протилежне тому, що розв'язується при класифікації наук, де головну увагу спрямовано на зв'язок наук, на те спільне, що об'єднує окремі науки.

Отже, визначення окремої науки повинно увібрати в себе як необхідні сторони єдиного такі основні риси цієї науки, як об'єкт, завдання, метод (і, можливо, інші), взяті історично — в розвитку, з урахуванням напрямку розвитку і звернені саме до окреслення, визначення цієї науки. Визначення науки повинно бути теоретичним конкретним, синтезувати у єдине, відтворювати істотні сторони дійсного відношення суб'єкт-об'єкт у окремій, відносно самостійній галузі дослідження.

Проте зауважимо, що для практичних потреб інколи буває достатньо визначити конкретну науку з досліджуваного предмета — об'єкта і завдань. Але це явище, як правило, тимчасове, минуще, бо воно зв'язане звичайно з недостатньою розробленістю предмета цієї науки і відсутністю суміжних наук.

¹ Див. ФЭ, т. 3; М., 1964, стор. 409.

² Гегель, Соч., т. 5; Соцэґиз. М., 1937, стор. 32—34.

Так, Ф. Енгельс досить успішно визначив фізику і хімію, вказавши на види матерії (молекулу і атом відповідно), що досліджуються в них.

Зауважимо також, що далеко не завжди, мабуть, вдасться виділити загальний метод окремої науки й доведеться при визначенні науки задовольнитись групою ведучих в цій науці методів, що не повністю відповідають області дослідження і розмаху завдань цієї науки в цілому, а це, безперечно, позначиться на чіткості і глибині визначення.

Пропонована система принципів, як неважко помітити, втілює в собі основні положення *діалектико-матеріалістичного методу* — принцип первинності матеріального, що визначає предмет пізнання і діяльності суб'єкта, і принцип взаємозв'язку сторін дійсності, її діалектичного розвитку, руху, — конкретизуючи його.

На закінчення повернемося до тези, що викладена в передмові, і саме до тієї її частини, де йшлося про значимість визначення окремої науки для розв'язування надзвичайно складної проблеми класифікації наук, відшукування принципів для такої класифікації.

Повернутись потрібно для того, щоб встановити певний зв'язок систем принципів визначення окремої науки і принципів класифікації наук і щоб усвідомити значимість самих визначень окремих наук для побудови такої класифікації.

Завдання класифікації виражає, як відомо, необхідність розкриття взаємного зв'язку наук на основі визначених принципів¹.

Справедливо відзначаючи, що зв'язки наук дуже різноманітні і визначаються: об'єктом, методом пізнання і метою, яка породжує і якій служать наукові знання (див. там же), — Б. М. Кедров потім, при класифікації наук, однак, не звертається до методу і завдань окремої науки для окреслення зв'язку наук.

Принципами класифікації наук Б. М. Кедров вважає вимоги об'єктивності і розвитку. Ці останні він бере, однак, лише у відношенні до класифікації наук, у встановленні їх зв'язку, загального в них.

Слід відзначити, що принцип розвитку він застосовує в основному для класифікації об'єктів, що досліджуються, а потім підходить до аналізу зв'язків наук, спираючись на класифікацію тільки об'єктів, і тим самим тільки на основі принципу об'єктивності, що ураховує розвиток речей².

Таким чином, хоча Б. М. Кедров і вірно відзначає істотні сторони, що визначають зв'язок наук, проте підходить до класифікації наук в основному тільки з боку об'єкта. Зв'язки наук, їх взаємодія визначаються у нього тільки зв'язками речей.

Принципи, що складені в основу класифікації (об'єктивності і розвитку), по суті своїй не викликають заперечень. Проте в створенні всебічної, живої класифікації наук вони можуть бути більш дійовими, плодотворними, якщо підійти до науки як єдності суб'єктивних і об'єктивних сторін.

Те положення, яке було вихідним у побудові раціонально обмеженої системи принципів визначення окремої науки, може і повинно служити створенню більш повної системи класифікації наук. При цьому, очевидно, буде корисною сформульована вище система принципів.

¹ Див., напр., Б. М. Кедров. Формальные и диалектические принципы классификации наук и общая структура научного знания. Зб. «Диалектика и логика. Формы мышления», стор. 271; його ж. Розд. «Классификация наук» у ст. «Наука». ФЭ, т. 3, стор. 577 (1964).

² ФЭ, т. 3, стор. 581—582. Зб. «Диалектика и логика. Формы мышления», стор. 273—274.

Подібне ж має місце і в праці: А. И. Уемов. Некоторые тенденции в развитии естественных наук и принципы их классификации; «Вопросы философии», 1961, № 8

Зв'язуючи сказане тут і сформульовану вище систему принципів визначення окремої науки, відзначимо:

а) Проблема класифікації і проблема побудови системи принципів для визначення окремої науки нерозривно зв'язані. Це впливає, зокрема, із збігу (точніше рівності, але не тотожності, оскільки беруться різні аспекти) виділених вище основних сторін окремої науки, які визначають її специфіку, і тих, що окреслюються Б. М. Кедровим як сторони, що визначають зв'язки наук.

Аспекти виділених сторін розрізняються тим, що в одному випадку сторони (об'єкт, завдання, метод) беруться у відношенні визначення, відокремлення науки; і з цією ж метою включається і принцип розвитку для точнішого окреслювання цієї науки. Тоді як у другому — ці ж сторони і принципи розвитку повинні братись для встановлення того спільного, що зв'язує ці науки.

б) Слід відзначити також значимість визначення окремої науки, побудованого сформульованим вище методом, для створення розгорнутої, змістовної класифікації наук, яка ураховує не тільки ті моменти відношень наук, що визначаються безпосередньо їх об'єктами, але також і ті, що зумовлюються завданнями і методами цих наук. Причому ці останні не збігаються тотожно з об'єктом.

в) Викладені зауваження і результати, які містяться у названих роботах Б. М. Кедрова, є, очевидно, одним із непрямих доказів правильності як вихідних наших посилок і шляху дослідження, так і самого результату, одержаного в цій спробі розв'язати проблему методу визначення окремої науки.

Проте кращим свідченням правильності цього останнього можуть бути, звичайно, результати застосування вказаного методу для розв'язання конкретних завдань, визначень окремих наук.

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДОЗНАВСТВА
І ФІЛОСОФІЇ МАЙБУТНЬОГО

А. О. Іваніщенко

Побудова комуністичного суспільства — це складний і багатограний процес, який включає в себе не тільки створення високо розвинутої матеріально-технічної бази, але й всебічний розвиток особи, виховання людей в дусі наукового розуміння загальної картини світу, законів його розвитку і місця людини в ньому.

Останнє повинно стати усвідомленою справою не тільки суспільних, а всіх без винятку сучасних наук, зокрема природознавства, і особливо фізики, біології, космології та кібернетики. Але посилення впливу природничих наук на формування діалектико-матеріалістичного світогляду кожної людини і суспільства в цілому не може бути цілком ефективним без тісного зв'язку природознавства і марксистської філософії.

Що ж таке світогляд, або, іншими словами, які знання виражають світогляд людини? Треба зазначити, що в нашій філософській літературі немає єдиного чіткого розуміння цього питання. У більшості робіт говориться, що світогляд — це система загальних поглядів на світ¹. Але ж поняття «система загальних поглядів», «світ» теж не зовсім визначені.

П. В. Копнін вважає, що *«в коло сучасного наукового світогляду входить розв'язання основного питання філософії, створення концепції розвитку, включаючи закономірності суспільного розвитку, розуміння сутності і місця людини серед інших явищ дійсності, визначення її суспільного ідеалу»*² (курсив наш—А. І.). Науковий світогляд і марксистсько-ленінська філософія розглядаються П. В. Копніним як тотожні поняття³. Завданням світогляду (і предметом діалектичного матеріалізму), на його думку, є відтворення в наукових поняттях (вивчення) загальних законів руху (розвитку) явищ об'єктивного світу. Світогляд слід відрізнити, згідно з П. В. Копніним, від наукової картини світу (природи, суспільства і мислення), бо остання являє собою суму, сукупність знань про природу, суспільство і людське мислення, тоді як світогляд є зв'язуючим ланцюгом при створенні такої сукупності, дає знання про загальні закони всякого розвитку⁴. Поряд з цим П. В. Копнін визнає, що загальні поняття — такі, наприклад, як матерія, простір, причинність і т. д., — вивчаються і розвиваються не тільки філософією, але й природознавством⁵.

¹ Див. «Основы марксистской философии». Учебник, М., 1963, стор. 10; И. Д. П а н ц а в а. Диалектический материализм, М., 1958, стор. 7; Философская энциклопедия, т. III, М., 1964, стор. 454; К о р н ф о р т. Диалектический материализм, М., 1956, стор. 13 и др.

² П. В. К о п н и н. Введение в марксистскую гносеологию, «Наукова думка», Киев, 1966, стор. 18—19.

³ Там же, стор. 12, 15, 19, 27.

⁴ Там же, стор. 22.

⁵ Там же, стор. 15.

Ми не ставимо завдання дати тут докладний аналіз визначення світогляду П. В. Копніним. Хотілося б тільки звернути увагу на досить вразливі, на наш погляд, місця в цьому визначенні. По-перше, не зовсім ясно, чому автор включає до світогляду закономірності суспільного розвитку. Ми згодні з ним у тому, що «без розуміння закономірностей суспільного розвитку, не може бути ніякого світогляду, який би мав науковий характер, послідовно матеріалістично розв'язував основне питання філософії і створював діалектичну концепцію розвитку»¹. Але ж такого світогляду не може бути без розуміння і закономірностей процесів неорганічної природи, біологічних закономірностей і т. д. Важко погодитись з П. В. Копніним, що без суспільного розвитку втрачає зміст само поняття розвитку². По-друге, якщо ж вчення про закономірності суспільного розвитку входить до світогляду, то не треба у визначенні останнього говорити окремо про визначення суспільного ідеалу людини, бо він (ідеал) є природним логічним наслідком цього вчення. По-третє, якщо найбільш загальні питання про матерію, причинність і т. д. формує, розвиває не тільки філософія, але й природознавство, то чому виявлення загальних закономірностей розвитку світу є завданням тільки філософії? В зв'язку з цим, по-четверте, нам вважається невиправданим виключення із світогляду наукової картини окремих областей світу (сукупності загальних знань про природу, про суспільство і про мислення).

Ми будемо виходити з того, що науковий світогляд людини складається із різних рівнів знань. Якщо спробувати образно уявити собі його структуру, то, на наш погляд, він повинен мати вигляд многогранної піраміди, грані і вершина якої показують обсяг і міру узагальнення знань. Грані піраміди відповідають сукупності закономірностей, які виражають загальні зв'язки і взаємовідношення явищ окремих областей дійсності (неживої і живої природи, суспільства і мислення); вершина піраміди відповідає сукупності закономірностей, які виражають загальні зв'язки і взаємовідношення усіх відомих областей дійсності, або світу в цілому, тобто загальне у явищах. Таким чином, світогляд — це сукупність уявлень, які виражають загальні зв'язки і взаємовідношення явищ у кожній окремій області дійсності, а також загальні зв'язки і взаємовідношення між усіма відомими областями дійсності або світу в цілому.

Який же вклад у формування наукового світогляду можуть внести природничі науки: чи вони дають тільки емпіричний матеріал для вироблення іншими науками, наприклад, філософією, світогляду, чи й самі можуть створювати його? Іншими словами: чи є питання світогляду, або, як прийнято говорити, філософські питання природознавства, предметом філософії чи природознавства, чи може це якась суміжна область, яка входить і до предмета філософії і до предмета природознавства? Від теоретичного розв'язання цієї проблеми залежить розуміння як завдань самого природознавства, так і того конкретного шляху, яким воно повинно посилювати свій вплив на формування наукового світогляду людей.

Останнім часом особливо у 1963—1964 рр., в нашій філософській літературі і на відповідних симпозиумах активно обговорюється проблематика філософських питань природознавства і їх місце в системі наукових знань. Всі учасники обговорення визнають велике значення цих питань як для розвитку марксистської філософії, так і для розвитку природознавства. Але вони розходяться в оцінці проблематики філософських питань природознавства і їх місця в системі наукових знань про світ. Переважна більшість авторів (Г. В. Платонов, М. І. Руткевич, П. Є. Сивокін, І. Г. Лямін, Є. С. Кузьмін і багато інших) намагається

¹ П. В. Копнін. Введение в марксистскую гносеологию, стор. 16.

² Там же, стор. 17.

довести, що повинна бути створена нова, відносно самостійна частина марксистської філософії — «Діалектика природи», яка б розв'язувала філософські питання природознавства. Деякі автори (В. І. Мальцев, В. М. Михайлов, Б. А. Авер'янов і інші) вважають, що нема ніяких підстав для виділення діалектики природи із діалектичного матеріалізму, бо всі проблеми діалектики природи є проблемами діалектичного матеріалізму як науки, а їх розв'язання є розвиток діалектичного матеріалізму, його теорії пізнання, методу і логіки¹. Таким чином, майже всі радянські філософи, незалежно від різниці у розумінні місця «філософських питань природознавства» або «діалектики природи» в структурі марксистської філософії, погоджуються, що ці питання входять у сферу предмета філософії.

Серед тих, що не поділяють цієї точки зору, — О. Г. Лук'янов². На його думку, філософські питання природознавства не тільки не можуть бути виділені в особливу філософську науку, але і не можуть бути включені тільки в сферу філософії. Вони є історичною формою розвитку двох уже існуючих наук — філософії і природознавства. Причому, ця форма спільного розвитку філософії і природознавства, згідно з точкою зору О. Г. Лук'янова, є історично перехідною.

Таким чином, серед радянських філософів є по суті три різних точки зору щодо місця філософських питань природознавства в системі наукових знань про світ. Основою такого розділення філософів є різне розуміння ними як проблематики філософських питань природознавства, так і предмета філософії і природознавства.

Представники першої і найбільш численної групи виходять з того, що завданням марксистської філософії є не тільки виявлення і вивчення найбільш загальних законів світу, але й побудова загальної картини природи як зв'язаного цілого. Здійснення останнього завдання і має бути, на їх думку, предметом відносно самостійної частини марксистської філософії — «Діалектики природи». А основними розділами цієї науки повинні стати вчення про структуру матерії, про її форми і закономірності руху, вчення про простір і час, про якісну різницю (відмінність) живої і неживої природи і т. д. Природознавство ж, на їх думку, мусить вивчати тільки специфічні закономірності явищ, об'єкти природи як такі, залишаючи за філософією вчення про природу як сукупну єдність матеріальних об'єктів³.

Представники другої групи філософів виходять з того, що не існує «спеціальних» філософських питань природознавства, відмінних від проблем діалектичного матеріалізму як науки. Філософські дослідження даних природознавства, пише, наприклад, В. І. Мальцев, мають своєю метою дальше розроблення законів і категорій діалектичного матеріалізму, вирішення в зв'язку з цим нових гносеологічних та методологічних питань, з якими зустрічаються різні галузі природознавства в своєму розвитку, допомогу природознавцям у застосуванні матеріалістичної діалектики як методу пізнання, надання матеріалізму форми, яка відповідала б якісно визначеному рівневі розвитку природознавства і т. д.⁴. Незважаючи на деяку неясність наведеної думки, можна сказати, що згідно з цією, як і першою точкою зору, природознавство має бути тільки емпіричною сировиною для вирішення філософією завдань світогляду, тоді як остання повинна давати природознавству метод пізнання конкретних явищ природи.

¹ Див. «Вопросы философии», 1964, № 9, стор. 125—126.

² Там же.

³ Там же, стор. 120 та інші.

⁴ В. И. Мальцев. О месте и задачах философских вопросов естествознания в марксистско-ленинской философии. «Вопросы философии», 1964, № 6.

Як бачимо, серед філософів немає єдності у розумінні предмета і завдань філософії і природознавства як наук. Але без чіткого вирішення цих питань не можна планово координувати співробітництво природознавців та філософів, створити найбільш раціональну (і за змістом, і за формою) структуру природничих наук і філософії. А від цього залежить ефективність впливу природознавства і філософії на формування наукового світогляду людей, особливо студентської молоді.

Ми думаємо, що більш чітке визначення предмета як філософії, так і природознавства, їх взаємозв'язку можна дати тільки при історичному підході до питання, зважаючи на минуле цих наук, їх особливості, в сучасному стані, перспективи в майбутньому.

Історичне виникнення логічно зв'язаної системи відомостей про навколишній світ було нерозривно поєднано з трудовою діяльністю людей. З'явившись у вигляді навичок, правил і способів розв'язання виробничих завдань, ці відомості поступово ускладнювались і втрачали очевидність безпосереднього зв'язку з виробничою діяльністю людей. Відділившись від фізичної праці в процесі формування рабовласницького суспільства, духовна діяльність набуває відносно самостійного характеру. Виробництво знань було проголошено справою панів, а фізична праця — справою рабів. Ці первісні знання були не розчленовані на окремі дисципліни, а виступали у формі всеобсяжної «науки», яка повинна була давати відповіді на всі основні питання пізнання природи і суспільства. З цих часів починає свій літопис філософія, представники різних напрямків якої (зумовлених, зокрема, історичною суперечністю самих пануючих класів) намагались дати загальну картину світу, тобто пояснити всю різноманітність його явищ з точки зору тих чи інших (матеріалістичних чи ідеалістичних, діалектичних чи метафізичних) загальних принципів.

Однак розвиток пізнання, як і розвиток суспільства, визначається певними об'єктивними закономірностями. Поступове нагромадження фактичних даних у процесі розвитку виробничої діяльності людей, потреби знання конкретних причин конкретних явищ зумовили відділення конкретних знань в окрему науку. Приблизно з другої половини XV ст. починає формуватися природознавство як систематичне експериментальне дослідження природи.

Так історично під впливом розвитку виробництва єдина форма пізнання світу — всеосяжна «наука», тобто філософія — роздвоюється на природознавство, предметом якого стають специфічні закономірності, конкретні явища тієї чи іншої області природи, і філософію, завданням якої, як і раніше, залишається формування загальної картини світу.

Природознавство користувалося своїми емпіричними методами пізнання і зневажливо ставилось до логічних, вважаючи, що цілком певне знання можна одержати тільки при безпосередньому спостереженні явищ. «Усе, що не виводиться із явищ, — писав І. Ньютон, — повинно називатися гіпотезою, гіпотезам же метафізичним (тобто філософським — *A. I.*), фізичним, механічним, захованим властивостям не місце в експериментальній філософії»¹, тобто у фізиці або в природознавстві взагалі. Енгельс охарактеризував таку позицію як «відраза до мислення»², що було великим тормозом у розвитку пізнання природи.

Філософія ж претендувала на роль особливої науки з своїм особливим методом пізнання, який нібито відкриває істину в останній інстанції тільки філософському пізнанню. Це досить ясно виражено, зокрема

¹ И. Ньютон. Математические начала натуральной философии. «Изв. Ник. морск. академии», вып. 5, Петроград, 1916, стор. 591.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 330.

в філософії Гегеля. Гегель¹ визнає, що, наприклад, фізика прагне до пізнання загального в природі — сил, законів, родів. Але вона, на думку Гегеля, подає це загальне як агрегат, тільки у вигляді сукупності законів, родів, тоді як воно має бути приведеним до порядків, класів організованим цілим. Таке пізнання здійснюється філософією природи, яка має своїм предметом те ж загальне, але розглядає останнє в його власній іманентній необхідності, тобто внутрішньому зв'язку і взаємобумовленості. Виходячи з цього, Гегель змальовує таку картину пізнання природи і роль фізики і філософії у цьому пізнанні: «Філософія природи, — пише він, — підхоплює матеріал, який виготовляє фізика на основі досліду в тім пункті, до якого довела його фізика, і, в свою чергу, перетворює його далі, *не покладаючи в основу досліду як останнє підтвердження*. Фізика, таким чином, повинна допомагати філософії, *готувати для неї матеріал*, щоб остання перевела на мову поняття, одержане нею від фізики розсудкове загальне, показуючи, яким чином це загальне стає із поняття якимсь самому собі необхідним цілим. Філософський спосіб викладення не є справа свавілля... Вона робить дальший крок, тому що *спосіб викладення, яким користується фізика, не задовольняє потребам поняття*»² (курсив наш — А. І.), або, іншими словами, не дає нам істину, бо істинне, об'єктивне, дійсне в самих явищах — їх загальне³, а останнє доступне тільки філософському пізнанню, зміст якого розвивається у формі самовизначення поняття (ідеї, загального)⁴.

Таким чином, у процесі розвитку пізнання складається своєрідний дуалізм: один і той же об'єкт пізнання — природа — відображається двома науками. Причому, кожна з цих наук вважає, що тільки вона може давати *істинне* знання про природу, іншими словами, дуалізм у пізнанні природи спричинив і *антагонізм* між науками про неї у питанні про права на істину. Антагонізм між природознавством і домарксистською філософією, або так званою натурфілософією, проявлявся і в тому, що природознавство у своєму розвитку спиралось тільки на здобуті емпіричним способом факти, тоді як натурфілософія, виходячи з тих же фактів, могла створювати *загальну* картину природи, «тільки таким чином, що заміняла невідомі ще їй дійсні зв'язки явищ ідеальними, фантастичними зв'язками і надолужувала невідомі ще факти вигадками, поповнюючи дійсні прогалини лише в уяві»⁵.

Незважаючи на те, що натурфілософія мала в собі «багато осмисленого і розумного»⁶, що «вона висловила багато геніальних думок і передбачила багато пізніших відкриттів»⁷, антагонізму між нею і природознавством нанесено нищівний удар тільки в процесі критичного переосмислення сутності філософії і природознавства Марксом і Енгельсом. По правді кажучи, дух цього антагонізму не викоренено повністю і в нашу епоху, що знаходило своє виявлення в недалекому минулому, коли деякі філософи-марксистки заперечували такі природничо-наукові напрямки, як генетика, кібернетика та ін.

Маркс і Енгельс показали, що при науковому розв'язанні завдання дати загальну картину природи як зв'язаного цілого, необхідно спиратися на аналіз фактів, даних природознавством, не вносити закони в природу іззовні, а відшукати їх у ній і вивести з неї⁸. «Природа, —

¹ Див. Гегель. Філософія природи. Соч., т. II, Соцэґиз, М.—Л., 1934, стор. 10.

² Там же, стор. 16.

³ Там же, стор. 14.

⁴ Там же, стор. 10, 17 і ін.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 291.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 13.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 291.

⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 20, стор. 14.

підкреслював Енгельс, — є пробний камінь для діалектики»¹. Зразок виконання такої роботи ми знаходимо у «Діалектиці природи», «Анти-Дюрінзі» та інших працях Маркса і Енгельса. Разом з тим, основоположники марксизму розуміли, що ця робота перестає бути завданням філософії, а стає внутрішньою справою всіх конкретних наук.

Дійсно, природознавство уже в ХІХ ст. вступило в таку фазу свого розвитку, коли явно виявляється конфлікт між досягнутими результатами і метафізичним способом мислення. «Емпіричне природознавство, — зазначає Енгельс, — нагромадило таку неосяжну масу позитивного матеріалу, що в кожній окремій галузі дослідження стала просто-таки невідхильною необхідність упорядкувати цей матеріал систематично і відповідно до його внутрішнього зв'язку»². Під тиском емпіричних фактів, підкреслює Енгельс, «сучасні природодослідники — чи бажають вони цього чи ні — змушені приходити до загальнотеоретичних висновків»³. І природознавство починає перетворюватись із збираючої науки в упорядковуючу, науку «про процеси, походження і розвиток цих предметів і про зв'язок, який з'єднує ці процеси природи в одно велике ціле»⁴. Це перетворення триває і в наш час. Навряд чи варто особливо доводити, що природознавство ХХ ст. стає дедалі більш діалектичним по своїй сутності, дає більш досконалу картину світу як зв'язаного цілого.

Візьмімо, наприклад, космологію. Вона вказує на факт взаємоперетворення стану галактичної речовини у вигляді народження, старіння і смерті зірок і т. д. Більш того, сучасна «теорія гарячого Всесвіту»⁵, що її розвивають радянські вчені — академік Я. Зельдович, Дорошкевич та інші, дає імовірну картину еволюції спостережуваного нами Всесвіту. Якщо ми тепер поставимо поряд з цією космологічною теорією у відповідному порядку загальні теорії наук про еволюцію Землі, виникнення і еволюцію життя на ній, теорію про виникнення і розвиток людського суспільства і мислення, то перед нами стане грандіозна картина історичного життя матерії, незважаючи на те, що багато областей в цій картині потребує дальшого вдосконалення і емпіричної перевірки. Таким чином, сучасне природознавство досягло такого рівня, що вже своїм змістом все глибше й глибше вторгається в галузь проблем світогляду людства. «Безперечно, — пише, наприклад, академік Я. Зельдович, — космологія є наука, що найтісніше зв'язана з загальним світоглядом людини. Велике значення має сам факт природничо-наукового розгляду проблеми Всесвіту»⁶.

Це свідчить про те, що сучасне природознавство (в повній відповідності з точкою зору Енгельса) перебуває в стані усвідомлення діалектичного характеру світу і свого власного розвитку, а проблема створення загальної картини розвитку світу стає внутрішнім його завданням. Про це свідчить і той факт, що все більша кількість сучасних природодослідників, серед яких особливо можна виділити Н. Бора, В. Гейзенберга, М. Борна, де Бройля, В. А. Фока, Д. І. Блохінцева і інших, звертається до загальнотеоретичних (світоглядних) узагальнень і висновків.

Таким чином, внутрішня логіка розвитку природознавства показує, що діалектичний метод пізнання і створення загальної картини природи як зв'язаного цілого не може бути привілеєм тільки однієї філософії. Більше того, останнє завдання взагалі перестає бути предметом філософії, а стає справою всіх конкретних наук. Енгельс зауважував, що «як

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 20, стор. 22.

² Там же, стор. 344.

³ Там же.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 290.

⁵ Див. Я. Зельдович. Вселенная была горячей. «Известия», 2 апреля 1967 г.

⁶ Там же.

тільки перед кожною окремою наукою ставиться вимога з'ясувати своє місце в загальному зв'язку речей і знань про речі, будь-яка особлива наука про цей загальний зв'язок стає зайвою. І тоді з усієї попередньої філософії самостійне існування зберігає ще вчення про мислення та його закони... Все інше входить в позитивну науку про природу та історію»¹. «Якщо схематику світу, — пише Енгельс, — виводити не з голови, а тільки за допомогою голови з дійсного світу, якщо принципи буття виводити з того, що є, — то для цього нам потрібна не філософія, а позитивні знання про світ і про те, що в ньому діється; те, що виходить в результаті роботи, також не є філософія, а позитивна наука»².

Ми повністю згодні з Енгельсом щодо характеру взаємовідносин природознавства і філософії в їх історичному масштабі. Стан і тенденція розвитку сучасного природознавства і інших конкретних наук усе більше і більше, на нашу думку, підтверджують істинність позиції Енгельса.

Виникає законне питання: як же пояснити таку ситуацію, коли філософія, в тому числі і марксистська, продовжує створення загальної картини природи, хоч сучасне природознавство стає діалектичним, наукою не тільки про окремі процеси, але й про природу як систему взаємозв'язаних речей і процесів? Як пояснити цей дуалізм філософії і природознавства тепер, коли Енгельс показав, що у *такої* філософії немає майбутнього?

Відповідь взагалі проста: справа в тому, що природознавство стає, але ще не стало діалектичним. Думка про те, що світ являє собою сукупність процесів, що предмети пізнання знаходяться у безперервній зміні і поступовому розвитку стала нині загальноприйнятною. «Але одна річ визнавати її на словах, — зауважує Енгельс, — інша річ — застосовувати її в кожному окремому випадку і в кожній даній галузі дослідження»³.

Свідоме застосування цієї думки в «кожному окремому випадку і в кожній даній галузі дослідження», означає, по-перше, що всяке явище повинно вивчатись не тільки як дане, але і в його розвитку і взаємозв'язку з іншими явищами. Іншими словами, пізнання будь-якого конкретного явища дістає відносно завершення лише при гармонійному поєднанні його з загальною картиною природи.

Наведемо один приклад з історії розвитку природознавства, запозичений у Енгельса. Уже починаючи з другої половини XIX ст. ідея розвитку поступово завойовує собі право на істину в самому природознавстві. Виникає геологія, яка виявляє не тільки утворені один після другого геологічні шари, але й уцілілі в цих шарах черепашки та скелети вимерлих тварин, стовбури, листя і плоди не існуючих вже більше рослин. Серед інших теорій лише теорія Лайеля виходила з думки про поступове перетворення земної поверхні і всіх умов життя на ній. Здавалось би, що сам собою напрошувався і висновок про поступове перетворення організмів і їх пристосування до змінного середовища, тобто висновок про мінливість видів. Але Лайель довгі роки його не помічав. «Це можна пояснити, — пише Енгельс, — тільки поділом праці, який став в той час пануючим у природознавстві і внаслідок якого кожний дослідник більш-менш обмежувався своєю спеціальною галуззю знання і лише небагато хто зберігав здатність до огляду цілого»⁴.

Диференціація наук, що відбувається в сучасному пізнанні світу, супроводжується взаємопроникненням їх методів і інтеграцією знань

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 25.

² Там же, стор. 35.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 289.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 331—332.

в цілісну систему, все більше стає дослідників, здатних до огляду цілого. Та все ж ми ще відносно далекі від тієї фази в розвитку науки, коли можна було б сказати, що всі її частини знаходяться в гармонійному взаємозв'язку з одною і що здійснення цього завдання стало усвідомленою метою всіх або хоч би більшості вчених.

По-друге, застосування ідеї розвитку означає, що в кожному конкретному випадку протиставлення істини і помилки, тотожності і розрізнення, необхідності і випадковості і інших протилежних визначень має лише відносне значення. Треба завжди пам'ятати, що всі здобуті нами знання «неминуче обмежені і обумовлені тими обставинами, при яких ми їх здобуємо»¹. Найістотношою особливістю *свідомого* застосування ідеї розвитку є те, що вона повинна органічно пронизувати всю тканину кожної природничо-наукової теорії, тобто виявляти себе в їх вихідних посилках, в їх логічній структурі і їх загальних висновках і узагальненнях. Таку форму природничо-наукових теорій ми можемо назвати свідомо-діалектичним природознавством. І воно обов'язково стане таким у майбутньому, воно уже стає таким.

Можна навести багато прикладів з біології, космології, фізики і інших наук, які б свідчили про свідомо-діалектичний підхід до розв'язання важливих проблем теоретичного природознавства. Зокрема, ми хотіли б згадати тут недавно видану роботу відомого радянського фізика-теоретика Д. І. Блохінцева «Принципові питання квантової механіки»². Не буде великим перебільшенням, якщо ми скажемо, що це одна з перших ластівок майбутньої свідомо-діалектичної науки. В цій роботі ідея розвитку знаходить дійсне, так би мовити, «фізико-математичне» втілення в конкретних питаннях квантової механіки, навколо яких ідуть уже довгі, інколи гарячі дискусії. Проблема причинності, проблема вимірювання, проблема захованих параметрів і інші, які вирішуються фізико-математичними засобами, розглядаються автором з точки зору особливостей різних областей природи і їх пізнання, з позицій розуміння пізнання як процесу. Згадана тут робота Д. І. Блохінцева є такою, бо він «ніколи не відділяв світогляд від науки, особливо від теоретичної фізики»³.

XX ст. характеризується бурхливим розвитком науки, особливо природознавства. Револьюційна ломка уявлень в усіх його областях ставить перед природознавцями складні теоретичні проблеми. Щоб уміти правильно розв'язувати ці проблеми «природник, — підкреслював Ленін, — повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом»⁴.

Але в цілому сучасне природознавство ще не стало свідомо-діалектичним. Воно ще не піднялось у своєму розвитку до найвищого, філософського рівня узагальнення своїх власних фактів. Крім того, оскільки сучасний світ розділений на два протилежні табори — соціалістичний і капіталістичний — велика армія природознавців у буржуазних країнах перебуває під впливом шкідливої для розвитку науки філософії позитивізму та інших шкідливих напрямків. Через це у природознавстві час від часу з'являються рецидиви, які перекручують сутність навколишнього світу і характер його пізнання.

Наукова філософія, науковий світогляд не може, звичайно, проходити мимо подібних фактів. Ці обставини і невичерпна потреба людського пізнання створити загальну картину світу як зв'язаного цілого станов-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том. 21, стор. 289.

² Д. І. Блохінцев. Принципиальные вопросы квантовой механики, «Наука», М., 1966.

³ Там же.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 198.

лять певну основу марксистської філософії в її теперішньому вигляді. До того ж, не треба, на нашу думку, забувати при цьому і живучості історичних традицій. Але це вже не справжнє життя філософії. Це тимчасове її життя. «...Коли природознавство і історична наука вберуть в себе діалектику..., — писав Енгельс, — тоді весь філософський скарб — крім чистого вчення про мислення — стане зайвим, зникне в позитивній науці»¹.

Які ж можливі шляхи перетворення природознавства із стихійно-діалектичного в свідомо-діалектичне? Відповідь на це питання, як і на багато інших, ми знову знаходимо у Енгельса. «До діалектичного розуміння природи, — зауважує він, — можна прийти, будучи змушеним до цього нагромаджуваними фактами природознавства; але його можна легше досягти, якщо до діалектичного характеру цих фактів підійти з розумінням законів діалектичного мислення»². Але для розвитку і удосконалювання теоретичного мислення до цього часу не існує ніяких інших засобів крім вивчення всієї попередньої філософії. Природознавство, зауважував Енгельс, може полегшити собі цей процес (стати діалектичним, якщо не буде забувати, що майстерність (уміння) оперувати тими поняттями, в яких узагальнюються його результати, не є щось природжене і не дається разом з повсякденною свідомістю, а потребує дійсного мислення, яке теж має за собою таку ж довгу емпіричну історію, як і історія емпіричного дослідження природи. «Коли природознавство навчиться засвоювати результати, досягнуті розвитком філософії протягом двох з половиною тисячоліть, воно саме завдяки цьому позбудеться, з одного боку, усякої особливості натурфілософії, яка стоїть поза ним і над ним, з другого — свого власного обмеженого методу мислення»³.

Все вищесказане можна резюмувати в таких положеннях:

I. Пізнання природи виникло в нерозчленованій формі відображення єдності особливого і загального в ній. У процесі історичного розвитку воно роздвоюється на протилежні щодо предмета і методу пізнання наукові напрями: природознавство (вивчення специфічного, відокремленого) і філософію (вивчення загального). В ході дальшої еволюції пізнання починається зближення цих наук (філософія свідомо спирається у своїх висновках на факти із природознавства, тобто стає раціональним *природознавством*, а природознавство стає теоретичним, узагальнюючим, тобто *філософським*). Зближення повинно завершитися їх злиттям.

Філософія буде «знята», тобто «одночасно подолана і збережена», подолана щодо форми, збережена щодо свого дійсного змісту⁴. Один і той же об'єкт пізнання — природа — стане предметом *єдиної* науки — теоретичного природознавства. Філософія залишиться наукою тільки про закономірності мислення, логіку пізнання. Все це свідчить про те, що загальний процес пізнання природи розвивається по закону заперечення заперечення.

II. Згідно з цим при історичному підході до проблеми співвідношення філософії і світогляду стає очевидним, що їх не можна розглядати як тотожні поняття. Світогляд, будучи спочатку змістом тільки *філософії*, в процесі історичної еволюції пізнання стає змістом всіх наук. Діалектичний матеріалізм, писав Енгельс, це світогляд, який повинен проявити себе в реальних науках⁵.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 489.

² Там же, стор. 15.

³ Там же, стор. 16.

⁴ Там же, стор. 134.

⁵ Там же.

III. Трансформація світогляду із філософії в конкретні науки — це довготривалий історичний процес, в ході якого буде зберігатися дуалізм філософії і природознавства у пізнанні природи, відбуватися їх розвиток, взаємовплив і взаємозбагачення. Таким чином, сучасна форма марксистської філософії, що містить в собі вчення про форми руху матерії і їх взаємовідношення, про простір і час і т. д., має своє історичне виправдання, хоч і є тимчасовим її станом.

IV. Усвідомлення всього цього вимагає від природознавців і філософів-марксистів ще тіснішого співробітництва, ще активнішої участі у розв'язанні світоглядних проблем науки, удосконалення системи підготовки наукових кадрів, вимагає звернути особливу увагу на вивчення історії філософії і природознавства, а в зв'язку з цим безперервно удосконалювати щодо змісту і логічної структури учбові курси з діалектичного матеріалізму і природничих наук, враховуючи їх історичну перспективу, та ін.

Теоретичне освоєння і практичне здійснення завдань, що стоять перед сучасним природознавством і марксистською філософією, буде сприяти у кінцевому результаті удосконаленню системи виховання людини комуністичного типу.

ПСИХОАНАЛІЗ І ПРОБЛЕМА ВИНИКНЕННЯ МОРАЛЬНОСТІ

М. С. Шепелева

Проблему виникнення моральності, її суб'єктивного аспекту з точки зору співвідношення біологічного і соціального моментів неодноразово намагались розв'язати представники різних напрямків. Звертались до цієї проблеми і основоположники марксизму¹. Класики марксизму з позицій матеріалістичного розуміння історії визначали моральність як соціальне явище, що закономірно породжується суспільством на певному етапі його розвитку і підпорядковане об'єктивним законам людського буття. І хоч поняття «моральність» має два значення — об'єктивно-історичне і суб'єктивно-психологічне — в будь-якому розумінні воно є продуктом суспільного розвитку, бо виражає відносини між особистістю й суспільством, між людьми. Моральність — це форма суспільної свідомості. Конкретно-історична природа моральності і визначає головний момент в її розвитку — соціальний. Природно, що всі вищі емоції сучасної людини беруть початок у психіці тваринного світу. Без цього, говорячи словами Енгельса, поява їх була б справжнім чудом. Те ж саме можна сказати і про почуття. Однак за своєю природою моральні почуття якісно відрізняються від тваринних інстинктів. І все ж таки існує цілий ряд концепцій моральності, згідно з якими біологічний момент є провідним у поведінці людини, в житті суспільства. За цими теоріями моральні почуття людини виникли безпосередньо з інстинктів тварин і є природженими, або спадковими. Такі теорії справедливо відносять до розряду біологічних. Серед найбільш відомих представників цього напрямку найчастіше називають Г. Спенсера, Ш. Летурно, П. Кропоткіна, К. Кауцького, З. Фрейда.

Натуралізм у соціології, який спирається на біологію, виник у першій половині XIX ст. як реакція на умоглядну соціологію. Свій початок він бере ще від О. Конта. Вже в контівській теорії соціальні явища розглядаються у світлі понять біологічної теорії людини і в великій мірі визначаються нею.

Але найбільшого розвитку біологічна соціологія набула у другій половині XIX ст. в зв'язку з відкриттям Ч. Дарвіна і його роботою «Проходження видів». Ідеї Ч. Дарвіна про закономірності еволюційного розвитку тваринного світу, про виживання організмів, які внаслідок природного добору і боротьби за існування найбільш пристосувалися до існуючих умов, про спадкове закріплення набутих корисних ознак і лягли в основу так званих біологічних теорій моральності.

Відомий англійський соціолог XIX ст. Г. Спенсер розглядав суспільство як біологічний організм. В своїй концепції моральності він виходив

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стор. 564—566, 588, 590—591; К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 38—39; т. 3, стор. 27—28, стор. 413—414; т. 23, стор. 173—174.

з того, що в природі діють закони «всесвітньої поведінки» і в зв'язку з тим, що мета розвитку живої природи — самозбереження, життя являє собою безперервне пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх¹. У тварин і людини форми пристосування розрізняються тільки кількісно, ступенем складності: «Поведінка нижчих тварин порівняно з поведінкою людини, або поведінка нижчих тварин порівняно з вищими, відрізняється тільки тим, що пристосування вчинків до мети виявляється тут відносно простим і відносно недосконалим»². З точки зору складнішого механізму пристосування, що виникає в новому середовищі — суспільстві, розглядається і моральність.

Французький історик моральності Ш. Летурно зосереджує увагу головним чином на органічному закріпленні корисних моральних рис і їх спадковій передачі. Виступаючи проти богословських теорій про природжений характер моралі, з одного боку, і абстрактних філософських, типу контівської, — з другого, сам він розглядає виникнення моральних почуттів як наслідок доцільної дресировки³.

Моральні почуття, повторюючись в цілому ряді поколінь, перетворюються в інстинкти. Як і суто тваринні функціональні інстинкти, вони передаються спадково⁴. Такі інстинкти, як потяг до війни, відвага, егоїзм, почуття справедливості та інші, на його думку, є надбанням наших предків, що глибоко вкорінилося в психіку.

Російський соціолог П. Кропоткін прагнув, по-перше, викрити релігійні догми про природжений характер моральності, по-друге, дати деякі роз'яснення щодо метафізичних концепцій моральності. Ці роз'яснення, особливо необхідні, писав він, тепер, коли людська думка б'ється між Ніцше і Кантом. І нарешті головна його мета — створення «суто людської» реалістичної етики, яку він уявляв єдиною позбавленою класового характеру, бо «всі ми перш за все люди і є частиною загального тваринного виду — людини»⁵.

І хоч П. Кропоткін не встиг розв'язати поставлені завдання, його вихідні положення дозволяють зробити висновок про шлях, яким він збирався йти. З часів Бекона, що пробудив наукове дослідження від дрімоти, писав він, людині не треба більше оповивати забобонами свої ідеали моральної краси. Вона може запозичувати ці ідеали у природи: «Дослідження, зроблені у великій проміжній області, що відділяє органічний світ від неорганічного, позбавили життєві явища їх таємничого містичного характеру»⁶.

Дальші ж відкриття, особливо відкриття Дарвіна, довели, що головним рушієм прогресивного розвитку є боротьба за існування, а також взаємна підтримка, яка необхідна для збереження і процвітання виду. Взаємодопомогу, посилаючись на Ч. Дарвіна, Кропоткін вважає головним і завжди діючим інстинктом. Це — суспільний інстинкт, більш могутній, ніж особистий. В ньому джерело всіх етичних понять і всього наступного розвитку моральності⁷. Ось чому, робить він висновок, природа — перший вчитель етики.

На думку К. Каутського, моральні норми існують тільки в суспільстві, але моральні почуття є вже у його тваринних предків, правда, мало розвинуті. Соціальні інстинкти, пише він, подібно до всіх інших, виникли як форма пристосування тварин в їх боротьбі за існування, самовіда-

¹ Г. Спенсер. Основание науки о нравственности. Слб, 1880, стор. 27.

² Там же, стор. 11.

³ Ш. Летурно. Прогресс нравственности, Слб, 1910, стор. 143—144.

⁴ Там же, стор. 57.

⁵ П. Кропоткин. Этика, т. I, Пг.—М., 1922, стор. 255.

⁶ Там же, стор. 5.

⁷ Там же, стор. 38.

ність, хоробрість, вірність, дисципліна, правдивість є вже у тваринному світі. Моральний закон — це сукупність соціальних інстинктів. Моральний закон — тваринний інстинкт. Його природа таємнича не менше, ніж статевий потяг, материнська любов, інстинкт самозбереження та ін. Звідси відчуття його «як голосу всередині нас», звідси його спонукальна сила, що не пов'язана з зовнішніми спонуканнями та інтересом¹.

Хоч натуралістичні теорії були однобічними і наївними щодо пояснення моральності, вони відіграли певну прогресивну роль у боротьбі проти релігійних моральних концепцій. Це відмічав Тольятті, розглядаючи рух до позитивізму в цілому, як прагнення звільнитись від підкорення колишнім духовним авторитетам: «Рух до позитивізму, — писав він, — був по суті рухом антиклерикальним і, отже, спрямованим в бік свободи»².

Але послідовники Ч. Дарвіна в галузі еволюційного розуміння моральності перекутили точку зору великого вченого, ототожнюючи моральність людини і стадний інстинкт тварин. Суть дарвінізму вони зводили до абстрактних принципів природного добору і боротьби за існування. Критикуючи абстрактність матеріалістичних теорій, біологічні теорії моральності самі залишались абстрактними. Г. Спенсер, наприклад, вважав, що повне моральне пристосування індивіда здійсниться тоді, коли принцип задоволення, який рухає вчинками особи, і принцип корисності, який іде від суспільства, зіллються воедино. Тоді людина буде виконувати суспільно корисні дії з задоволенням і вільно.

Але як і чому це має відбутися, не розуміє навіть сам автор теорії. Існування спенсерівських «ангелоподібних людей» здається малоімовірним навіть прибічникові ідей Спенсера Ш. Летурно. Про створення єдиної і загальної етики мріє П. Кропоткін і інші.

Ідеалістичні позиції в розумінні суспільства і людини, біологічна трактовка такого соціального явища, як моральність, не сприяли розв'язанню проблеми співвідношення біологічного і соціального в моралі. Щодо моральних почуттів, то матеріалістична теорія виходить насамперед з діалектичної єдності природних біологічних передумов і тих соціальних факторів, які створили власне моральність як історичне, суспільне явище. Мабуть, стадний інстинкт (за Дарвінієм, це інстинктивне тяжіння деяких тварин до стадного способу життя і пов'язана з ним інстинктивна здатність виробляти норми поведінки) мабуть, цей соціальний інстинкт відіграв певну роль у виникненні людського суспільства і самої людини. «Наші мавпоподібні предки були громадськими тваринами, — писав Ф. Енгельс, — цілком очевидно, що не можна виводити походження людини, цієї найбільш громадської з усіх тварин, від негромадських найближчих предків»³.

Але не можна не бачити, що між інстинктами, які були передумовами моральних почуттів сучасної людини, і безпосередньо почуттями, існує якісна, а не проста та кількісна відмінність. Почуття — це, передусім, наслідок і відбиття трудової, виробничої діяльності людей. Тільки в сфері колективної праці стало можливим перемогти зоологічний індивідуалізм деяких членів первісного суспільства, а також сформува-ти у них моральні почуття, наприклад почуття обов'язку, взаємодопомоги, самопожертвування, які, за Каутським, є простим продовженням соціальних інстинктів.

¹ К. Каутский. Социальные инстинкты в дарвинизме и марксизме. 36. «Проблемы марксизма», Госиздат Украины, 1925, стор. 164, 165, 167, 168.

² П. Тольятті. Развитие и кризис итальянской мысли в XIX веке, «Вопросы философии», № 5, 1955, стор. 69—70.

³ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 455.

Тільки специфічно людська форма діяльності — **праця** сформувала справжні людські відносини, а також усвідомлення цих відносин: «**розвиток** праці з необхідності сприяв тісному згуртуванню членів суспільства, бо **завдяки йому** стали частішими випадки взаємної підтримки, спільної діяльності і стала яснішою свідомість користі від цієї спільної діяльності для кожного окремого члена»¹.

Становленню моральних почуттів людини передували перші соціальні заборони, що виникали спочатку стихійно в ході трудової діяльності, а потім вводилися як усвідомлене обмеження в боротьбі з біологічними потягами, які послаблювали колектив у його боротьбі за існування. Про це свідчать праці багатьох видатних етнографів і антропологів (С. Рейнака, Р. Бріффо, Г. Вебстера та ін.). Дослідженню цього процесу присвячені розділи монографії Ю. І. Семенова «Як виникло людство»².

Концепцію З. Фрейда відносять до біологічних теорій моральності. Спробуємо вяснити, що є підставою для такого віднесення.

Досліджуючи суть суб'єктивної сторони моральності, її психологічного аспекту, Фрейд виходив з центрального положення своєї теорії: мета роботи нашого духовного апарату та всіх його механізмів — захист організму від надмірного напруження, прагнення до насолоди і бажання уникати страждання, невдоволення³. Про це Фрейд згадує неодноразово.

Прогрес і регрес у розвитку організмів зумовлені їх пристосуванням до зовнішніх сил. «В кінцевому підсумку, — писав Фрейд, — саме історія розвитку нашої Землі та її відношень до Сонця є те, що відбулося на розвиткові організмів»⁴.

Нове середовище — суспільство спричинило виникнення нових захисних механізмів. Одним з них Фрейд вважає моральність, яка є формою соціального пристосування. Подібно до будь-якого явища людської психіки, моральність, в її суб'єктивному аспекті, у відповідності з психоаналітичною теорією має два джерела: один — в системі надсвідомого, другий — в умовах реального життя. Моральність в цілому, зазначав Фрейд, спирається частково на потреби суспільства, частково — на розкаяння, викликане усвідомленням провини⁵.

Спробуємо розібратися в цьому формулюванні. Перша його частина не викликає заперечень. Якого ж змісту надає йому автор психоаналізу?

Моральність, пише він, проявляється в таких «найвищих душевних інстанціях»⁶, у таких «моральних затримках», як сором, огида, естетичні та моральні вимоги ідеалу, співчуття, самокритика, совість і т. д.⁷. «Моральні затримки» не можна пояснити, виходячи тільки з психології індивіда, їх зміст становлять зовнішні заборони суспільства, перетворені шляхом виховання у «внутрішні затримки» індивіда. Ці «внутрішні затримки» являють собою «історичний осадок зовнішніх затримок»⁸. У найдавніші періоди людського розвитку вони «виникли завдяки реальним зовнішнім перешкодам»⁹. Вони породжені новим етапом у розвитку живих істот — появою суспільства, яке і сформувало «затримки». «В основі «затримок» — стримуючий авторитет суспільства, — писав

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 455.

² Ю. І. Семенов. Как возникло человечество, М., 1966.

³ З. Фрейд. Лекции по введению в психоанализ, вып. II, М., 1922, стор. 145.

⁴ З. Фрейд. По ту сторону принципа удовольствия, «Современные проблемы», М., 1925, стор. 76, 81.

⁵ З. Фрейд. Тотем и табу, стор. 155.

⁶ З. Фрейд. Психологическая и психоаналитическая б-ка, вып. VIII, стор. 114.

⁷ Там же, стор. 26, 28, 53, 114.

⁸ Там же, стор. 38.

⁹ З. Фрейд. Лекции по введению в психоанализ, стор. 140.

Фрейд — Суспільство, — носій авторитету, його кари бояться, на догоду йому накладають на себе стільки затримок»¹.

Культура зростає на необхідності захищатися від переважаючих сил природи, спільне життя людей вимагало такого урегулювання відносин, щоб бажання членів людського об'єднання не стикалися безперестанно². З появою заборон людина починає відходити від тваринного стану³. Будь-яка культура повинна будуватися на примусі і відмові від потягів⁴. З цього погляду витіснення потягів — мірило досягнутого культурного рівня⁵. Заборони суспільства поширюються тільки на те, що завдає йому шкоди; те ж, що природа забороняє сама, не потребує ні закону, ні кари⁶.

Формування «душевних загат», спрямованих проти біологічних потягів, не відбувається само по собі. Величезну роль в цьому відіграє культурне виховання, що на мові психоаналітичної теорії звучить як «виховання в дусі реальності»⁷. Воно полягає в тому, щоб навчити особу «не підкорятися повністю провідному біологічному принципіві — принципіві насолоди, а служити принципіві реальності»⁸, тобто підкорювати біологічні потяги вимогам середовища. В цьому — завдання моральності.

Однак моральність сучасних людей має дуже нестійкий характер. Люди вбачають у ній тільки вороже соціальне начало, спрямоване проти їх бажань, проти їх природи. Саме через свій примусовий характер захисний механізм моральності діє лише за певних умов — під загрозою кари за порушення громадських установлень. Якщо ж такої загрози немає, людина діє у відповідності із своїми потягами і бажаннями⁹.

Другим джерелом моральності Фрейд вважає «розкаяння, викликане усвідомленням провини». Це джерело моральності, що його нині витіснило несвідоме, називають ще комплексом Едіпа. На думку автора психоаналітичної теорії, комплекс Едіпа із зовнішньої події перетворився «на внутрішню тенденцію розвитку»¹⁰, ставши основою майбутніх соціальних почуттів людини. У психіці сучасних людей він продовжує існувати у вигляді імпульсів, яких досить, щоб викликати певні моральні реакції»¹¹.

Комплекс Едіпа тісно змикається з фрейдівською теорією психічної спадковості. «Ми припускаємо, — пише він, — існування протягом багатьох тисячоліть свідомості провини за вчинене в поколіннях, які нічого не могли знати про ці діяння»¹², тобто почуттєвий процес, що був у покоління синів, поширюється на нові покоління, які не знали таких відносин. Фрейд взагалі припускав, що моральні вимоги, які повторювалися багато разів¹³, можуть стати органічно зафіксованими¹⁴ і передаватися спадково від покоління до покоління як «частина успадкованого психічного багатства»¹⁵. Саме тому вони іноді проявляються без усякого виховання, а виховання в таких випадках надає їм більш «чіткого і глибоко-

¹ З. Фрейд. Психология масс и анализ человеческого «Я», «Современные проблемы», 1925, стор. 25.

² З. Фрейд. Будущность одной иллюзии, М.—Л., 1930, стор. 17, 18, 24.

³ Там же, стор. 14.

⁴ Там же, стор. 9.

⁵ З. Фрейд. Тотем и табу, стор. 108.

⁶ Там же, стор. 133—134.

⁷ З. Фрейд. Будущность одной иллюзии, стор. 14.

⁸ З. Фрейд. Лекции по введению в психоанализ, стор. 101.

⁹ З. Фрейд. Будущность одной иллюзии, стор. 14.

¹⁰ З. Фрейд. Лекции по введению в психоанализ, стор. 45.

¹¹ З. Фрейд. Тотем и табу, стор. 168.

¹² Там же, стор. 166.

¹³ З. Фрейд. Психологическая и психоаналитическая б-ка, стор. 53.

¹⁴ З. Фрейд. Тотем и табу, стор. 100.

¹⁵ Там же, стор. 45.

го вираження»¹. Через психічну спадковість, на думку Фрейда, передається від покоління до покоління також «спрямованість життя»². Без психічної спадковості, підсумовує Фрейд, неможливо зрозуміти прогрес у розвитку людської психіки³.

Вчення Фрейда про моральність, як і про розуміння сутності особи в цілому, являє собою суміш правильних спостережень і найфантастичніших вигадок і міфічних гіпотез. Однобічне ставлення до теорії Фрейда — повне заперечення її або некритичне абсолютне прийняття — безперечно, відбилося і на оцінці його концепції моральності. Тут ми також зустрічаємося з двома крайностями: з одного боку, психоаналіз був визначений як аморальна, пансексуальна теорія, з другого — Фрейд проголошувався майже революціонером і перетворювачем в галузі моралі. В дійсності, він не був ні тим, ні іншим, а залишався, за його власними словами, просто критичним спостерігачем⁴.

Вивчаючи цю проблему, слід розрізнити Фрейда — уважного спостерігача, що виклав результати своїх спостережень головним чином у роботах раннього періоду, і Фрейда — теоретика, пророчі узагальнення якого проголошені в його останніх книгах... Якщо б теорія психоаналізу являла собою чисту фантазію, не було б необхідності спростовувати її, з одного боку, і не було б можливості використовувати її для обґрунтування ряду найреакційніших соціологічних концепцій, з другого. Саме суперечливе поєднання реальних фактів із мало обґрунтованими гіпотезами дає можливість використати цю теорію для виправдання багатьох явищ буржуазної дійсності.

Популярність Фрейда більш пов'язана з ранніми роботами: доступність викладення, обережність, щире бажання не нав'язувати своїх висновків, видимість повноти знань — все це створювало враження переконливості і правильності викладених думок. Що ж до проблеми моральності, то і тут психоаналіз торкається найзначніших проблем — виникнення і сутності моральності, ролі її в суспільному житті, можливості людини бути щасливою у суспільстві і т. д. Читача цікавила постановка проблем, а також визначення моральності як соціального явища, викликаного потребами суспільства. Таке формулювання виглядало цілком науковим.

Особливий інтерес викликало вчення Фрейда про «моральні затримки» як захисні механізми особи. Фрейду вдалося інтуїтивно, стихійно нащупати ряд важливих теоретичних положень. Він відчув діалектику створення внутрішніх заборон із зовнішніх, помітивши в якійсь мірі і класовий характер моральності⁵. Але розуміючи моральність як чуже, хоча й необхідне явище в житті людей, Фрейд дійшов песимістичного висновку відносно її ролі: в цілому завдання її полягає в тому, щоб сковувати волю і прагнення особи, позбавляти її можливості розгорнути свої природні сили.

Цей висновок звучить явним переспівом Ніцше. Оскільки в основі будь-якої моральної норми лежать відносини особи і суспільства, проблема суті і ролі моральності в цілому може бути правильно розкрита тільки з точки зору взаємодій особи й суспільства, тобто з позицій матеріалістичного розуміння цього питання.

І тут Фрейд — представник традиційного антропологізму. Відмінність чисто термінологічна. У Фрейда це відношення набуває форми антагонізму біологічного і соціального.

¹ З. Фрейд. Психологическая и психоаналитическая б-ка, стор. 53.

² З. Фрейд. Тотем и табу, стор. 166.

³ Там же, стор. 166—167.

⁴ З. Фрейд. Лекции по введению в психоанализ, стор. 220—221.

⁵ З. Фрейд. Будущность одной иллюзии, стор. 9.

Від класичного антропологізму ведуть два шляхи. Одним пішов К. Маркс, діаметрально протилежним — З. Фрейд. Шлях останнього уважно простежив у своїй кандидатській дисертації Ф. Т. Михайлов. Ідеологічні позиції світогляду З. Фрейда неминуче мали привести на шлях ідеалізму всю його концепцію.

Вихідним пунктом міркувань Фрейда є ізольований індивід, якого він розуміє в основному як біологічну сутність. Тому він змушений у значній мірі абстрагуватися від ходу історії і розглядати головним чином природний зв'язок між індивідами, в той час як дійсна людська сутність і зв'язки являють собою сукупність суспільних відносин¹.

Суспільство протистоїть індивіду як вороже зовнішнє оточення, до якого індивід змушений пристосовуватися. Виходячи з такого положення, не можна було, звичайно, зрозуміти специфіку моралі, що полягає в заміні зовнішнього примусу внутрішнім спонуканням.

Приборкання людської природи Фрейд вважає малоімовірним. Він думає, що ніякий соціальний переустрій не може цього зробити, бо суспільні вимоги завжди йтимуть врозріз з інтересами особи і ніколи не будуть сприйматися нею як власні. Тому в пошуках перебудови суспільства він змушений розділити його членів на дві частини, одна з яких (вожді, «носії культури»), підноситься над іншою — масами. Фрейд не уявляв, що й вождів теж має створити суспільство і що для цього потрібна революційна практика, яка змінить суспільство в цілому².

Переустрій суспільства Фрейд вважав безглуздим через неприборканість людської природи, і тому революцію в Росії сприйняв як прекрасну, але приречену на невдачу спробу. Погляд на особу і суспільство як на два ізольованих і чужорідних начала — ця риса, що ріднить концепцію Фрейда з натуралістичним напрямом, набула у Фрейда характеру антагонізму.

Подібно до своїх попередників, віденський психіатр розглядає моральність як механізм пристосування до нового середовища — суспільства. І хоча Фрейд називає моральність соціальним явищем, її пристосувальна функція ще в значній мірі віддає біологізмом.

У ланцюгу людського пристосування до природи Фрейд втрачає таку специфічно соціальну ланку, як праця, без якої неможливо було виникнення ні моральності, ні самого людського суспільства. І хоч він згадує про працю як про фактор, що об'єднує колектив, дійсну ж природу праці, її роль у виникненні суспільства, її суспільний зміст Фрейд так і не зрозумів. Ось чому, на думку Фрейда, не з процесу праці, а з «заборон почався відхід людини від її тваринного стану»³.

Фрейд вважав, що незадоволеність людей його суспільства зумовлена біологічною сферою сексуальних відносин, яка є, з його погляду, головною сферою відносин взагалі. Він не зрозумів, що в дійсності найважливішою сферою специфічно людських відносин є галузь праці. У класичних творах основоположників марксизму дано наукове пояснення основної причини соціальної незадоволеності: відповідно до законів розвитку суспільства відносини із головної його сфери — сфери праці — привносяться в усі інші галузі людських зв'язків, в тому числі і в галузь моральних почуттів і відносин, являючи собою «лише видозміни і наслідки цих відносин»⁴.

Такого ж висновку дійшли в результаті емпіричних досліджень американські соціологи Фрідман, Рісмен і ін.: «Якщо праця породжує в людині тільки почуття незадоволення і роздратування, то ніяке дозвілля,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 2—3.

² Там же, стор. 2.

³ З. Фрейд. Будущность одной иллюзии, стор. 14.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стор. 570.

ніякі розваги не зможуть ліквідувати ці хворобливі настрої, бо самопочуття людини у сфері праці неминуче переноситься у сферу дозвілля і інших відносин і врятувати становище можна, вносячи зміни у сферу самої праці»¹.

І нарешті Фрейд вважав, що оскільки економічні обставини змушують людину працювати, то цей вид діяльності завжди буде для людей тільки примусовим. Тому точку зору марксизму на те, що в комуністичному суспільстві праця стане внутрішньою потребою, Фрейд називав «бездоказовою ілюзією».

Ідея психічного успадкування моральних почуттів, викладена в біологічних теоріях моральності, знайшла своє продовження у працях Фрейда. Ця ідея привела його до висновку, що навіть «спрямованість до життя» передається від покоління до покоління через психічну спадковість. Однак, насправді передача цієї спрямованості здійснюється через численні канали духовної і моральної культури: науку, мову, звичаї, традиції, знаряддя праці,—що несуть у собі певний соціальний зміст і примушують людей діяти певним способом, втілюючи в собі предметно навички попередніх поколінь, їх ставлення до природи, до інших людей і т. д.

Як і натуралістичні теорії етики XIX ст., психоаналіз з його біологізмом протистоїть богословським моральним концепціям. За свідченням прогресивного італійського психолога Ч. Музатті, він і тепер відіграє прогресивну роль у боротьбі з католицизмом в Італії².

Отже, неправильне розуміння відносин особистості і суспільства, погляд на особистість як на незмінну біологічну сутність, ідея психічної спадковості—це ті риси, які споріднюють фрейдівську концепцію моральності і натуралістичні школи моралі XIX ст. Ці ж риси є об'єктивною підставою для того, щоб вважати концепцію Фрейда біологічною.

Але не можна, з нашої точки зору, повністю ототожнювати фрейдівську теорію моралі з біологічними концепціями моральності XIX ст.

В кінці XIX і на початку XX ст. чисто біологічне пояснення біологічних явищ було найвнимішим і примітивним. Біологічні концепції, в тому числі і моральні, доповнюються даними психології і соціології. Уже у Ш. Летурно міркування зосереджені на моменті органічної фіксації і спадкової передачі набутих психічних якостей. Ще більше це стосується Фрейда, бо в психоаналітичній теорії психічний фактор переважає, хоча ще тісно переплітається з біологічним: біологічні потяги та їх психічна фіксація відіграють вирішальну роль у житті і поведінці індивіда. Через те цю теорію точніше було б визначити як біологічний психологізм.

В роботах Фрейда значно посилений психологічний аспект проблеми. Моральність він вважає явищем, характерним тільки для людського суспільства. Фрейд близько підходить до розкриття таємниці перетворення людей з «противників культури» в її «носії».

Фрейд зупинився перед показом внутрішнього, духовного розвитку як розвитку суспільного. Останнє допомогло б зрозуміти специфіку моралі, цього внутрішнього регулятора поведінки. Але Фрейд далі не пішов. Навіть більше того, правильні спостереження він тлумачить неправильно, бо антагоністичні відносини буржуазного суспільства Фрейд вважав вічним, незмінним станом будь-якого соціального устрою. Отже, визначаючи біологічний характер фрейдівської концепції моральності, ми повинні мати на увазі особливості, які відрізняють її від натуралістичних теорій моральності XIX ст.

¹ Ю. А. Замошкін. Кризис буржуазного индивидуализма и личность, «Наука», М., 1966, стор. 231.

² Ч. Музатті. Основы психоанализа в критике Ф. Бассино, «Вопросы психологии», 1966, № 3, стор. 143.

ЗМІСТ

	Стр.
Є. Б. Мазаєва. В. І. Ленін про психологічні елементи моралі	3
О. М. Степанченко. До питання про роль простоти і скромності в розвитку суспільних і особистих відносин у соціалістичному суспільстві	9
А. Д. Гойко. Про загальну структуру особи	20
А. В. Маргуліс. Потреби та діяльність людей	27
Є. Л. Уварова. До питання про визначення поняття «виробничий колектив»	34
В. С. Манешин. Об'єктивне та суб'єктивне в поняттях цінності й оцінки	41
Л. М. Стеценко. До питання про співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в художній творчості	51
Л. І. Бондаренко. До питання про генезис ідеального (за матеріалами психології)	57
М. В. Тополя. Показання приладу як чуттєво-наочна абстракція	64
Н. І. Авілова. До питання визначення поняття «значення» знака	68
О. І. Головін. Метод визначення окремої науки	74
А. О. Іваніщенко. Про деякі особливості природознавства і філософії майбутнього	82
М. С. Шепелева. Психоаналіз і проблема виникнення моральності	92

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТА

Серія філософії

Випуск 4

(На українському мові)

Редактори *О. М. Відмиш, С. Д. Цай*

Техредактор *З. М. Герасимова*

Коректор *М. Ф. Зозуля*

Здано до набору 29/III 1967 р. Підписано до друку 15/V 1968 р. БЦ 65038.
 Формат 70×108^{1/16}. Обсяг 6,25 друк. арк. 8,8 умовн. друк. арк., 8,5 обл.-вид. арк.
 Зам. 2853. Тираж 500. Ціна 85 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі.
 Харків, Університетська, 16.

Помилки

Сторінка	Рядок	Надруковано	Має бути
35	4 знизу	Дзюбанов	Дзюбалов
39	2 знизу	социалистическая	социологическая

Вісник Харківського університету, № 29, серія філософії, вип. 4.
Замовлення 2853, Тираж 500.

